

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 229.

पूर्वमीमांसा-

अधिकरणकौमुदी ।

श्रीमन्महोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचितानेने-हयगुप्तानन्दगोपालशास्त्रिणा परिशिष्टाधिकरणानि-
रूपणपूर्वकं टिप्पण्या परिष्कृत्य संशोधिता ।

सा च-

दादृ हरिदासात्मजेन जयकृष्णदासगुप्तेन

स्वीये विद्याविलासनाम्नि यन्त्रालये

संमुख्य प्रकाशिता ।

PURVAMĪMĀMSĀ
ADHĪKARANAKOUMUDĪBy Mahāmahopādhyāy & Pandit Ramkrishna
Bhattacharya.

Edited by Pandit Gopal Sastri, Nene.

FASCICULUS I

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS -

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYĒSHĪKARAM MUKUNDAJI BOMBAY
PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDONPrinted by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidyā Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

— ० —

गानन्दयनविद्योतिसुमनोभि सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽद्वितमव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्म्या-संस्कृतप्रन्यमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिवालिङ्गुल कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवक—२२९

१. इत्यं श्रीलक्ष्म्या संस्कृतप्रन्यमालायां प्रविष्टायां पृष्ठशतके सुवर्णे लीलाकाङ्क्षीकविभुः एक स्तवको सुवर्णितः प्रकाशयते । एकस्मिन् स्तवके एक एव पद्यो सुवर्णितः ।
२. मार्चिका शुक्लपञ्चम्यादिना धर्माकारेण देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
३. कश्चिदराजसिन्धुपञ्चम्यादिना धर्माकारेण देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
४. भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
५. भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
६. भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।

- सम्पन्न सुवर्णितः पद्यः —
- (१) सप्त रत्नमाला । गोविन्द वन्दनम् १
 - (२) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
 - (३) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
 - (४) भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
 - (५) भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
 - (६) भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
 - (७) भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।
 - (८) भवतर्हिमे मण्डरीये मंडलः तस्मिन्मण्डले देवर्षीन्याकरणपर्यन्तकालमभिन्युपराध एव सुवर्णितः सुवर्णितः ।

- (९) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१०) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (११) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१२) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१३) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१४) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१५) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१६) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१७) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१८) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (१९) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०
- (२०) शम्भुस्तुतम् । भद्रेश्वरीस्तुतम् २०

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;
—A—
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS
NO. 229.

पूर्वमीमांसा-

अधिकरणकौमुदी ।

श्रीमन्महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता

नेने-इत्युपाधगोपालशास्त्रिणा परिशिष्टाधिकरणनि-
रूपणपूर्वकं दिप्पण्या परिष्कृत्य संशोधिता ।

सा च-

वाष्प हरिदासात्मजेन जयकृष्णदासगुप्तेन

स्थायि विद्याविद्यासनासि यन्त्रालये

संमुद्र्य प्रकाशिता ।

PURVAMĪMĀMSĀ

ADHĪKARANAKOUMUDĪ

By Mahamahopādhyāya Pandit Ramkrishna
Bhattacharya,

Edited by Pandit Gopal Sastri Nene.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE BENARÉS

AGENTS -

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDANI, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARÉS.

1916.

Registered According to Act XXV of 1867.

श्रीमिका ।

—१०१—

ईश्वररूपवा समापत् किल मुद्रणमेतस्य मीमांसाशास्त्रदशल-
क्षणीसहस्राधिकरणगतधर्मशास्त्राद्युपयुक्ताधिकरणानां संप्राहक-
स्याधिकरणकौमुद्याख्यस्य ग्रन्थस्य ।

अयं खलु निबन्धो धर्मशास्त्रोपयोगिमीमांसाशास्त्रजिज्ञासूनां
तदर्थमधिकरणमालाशास्त्रदीपिकाविषयदुग्धमन्थान् समप्रयत्नं पठताम-
पि तेषामतिविस्तृततयाऽभ्यासासौकर्यं पर्यालोच्य तेषामुपकार-
करणे कृतमतिमिर्विरचितो महामहोपाध्याय पं० श्रीमद्विद्वद्रराम-
कृष्णभट्टाचार्यमहाशयैः ।

मीमांसादर्शनाभिलाषिणां धर्मशास्त्रिणां ह्यदित्यर्थबोधकं क-
ञ्चिद्वचनं बहुदिनेभ्यो गवेषयन्निः काशीस्थराजकीयप्रधानपाठ-
शालातो लब्धव्याकरणाचार्यपदवीकैः श्री १०६ युत पं० निस्थान-
न्दपन्तैर्गुरुवर्यैः प्रेरितेन विविधसंस्कृतपुस्तकसम्पादनरसिकेन
श्रीगोविन्ददासमहाशयेन मिथिलातो महताऽऽयासेन महामहोपा-
ध्याय पं० श्रीगङ्गानाथ झां डाक्टरमहाशयद्वाराऽऽनायितमेकं ख-
ञ्चितमपरं जगन्नाथपुरीस्थगोवर्द्धनमठाल्लभ्यमशुद्धप्राप्यं च पुस्तकं
वितरता प्रवर्तितो गुरुजनाक्रया च मुद्रणे कृतमतिरन्वशुद्धपुस्तक-
सम्पादने कृतबहुलायासोऽपि हताभिलाषः शुद्धिताक्षरस्थलेषु विष-
मपदस्थलेषु च समपादयं शाबरभाष्यादिपर्यालोचनया टिप्पणीम् ।

अथास्य मुद्रणे प्रवृत्ते प्रमाणतयोपन्यस्तानि सूत्राणि म-
हर्षिजैमिनिकात्यायनादिसूत्रेष्वपश्यन् तत्रतत्राभ्यायाङ्गमवदानः
'तानि तात्पर्यार्थकानि' इति सूचयन् कचिच्च पाठभेदं दर्शयन्
वतत्पर्यालोचिनामवगमसौकर्याय सूत्राणि स्थूलाक्षरैरस्यायम् ।

धर्मशास्त्रादिषु बहुश उपयुक्तान्यत्र चानुक्तानि कतिपयान्यधिकर-
णानि तन्त्रघातिकादिप्रार्चनग्रन्थाशयपरिग्रहेण यथाभति न्यरूपयञ्च ।

तदेवं महान्तमायासमनुभूय सम्पादितोऽस्मिन् कार्ये मीमांसा-
दर्शनदुरुहतायाः सुप्रसिद्धतया मन्मतेरणाद्वेन सीसकाक्षरयो-
जकदोषेण च सुलमानि स्थलितानि क्षाम्यन्तो गुणैकदशो द-
र्शनरसिका, आस्वादयन्तु च मीमांसाधिकरणरचनासुगमशैली-
समुत्थं प्रमोदं, प्रसीदतु च भगवाननेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी
श्रीकाशीविश्वेश्वर इति शम् ।

नेने-इत्युपाख्यो
गोपालशर्मा.

अधिकरणकौमुद्याम् ।

—:०००:—

अधिकरणसूचीपत्रम् ।

				पृ०	पं०
१	परिपदधिकरणम्	१	१४
२	शत्रिसत्राधिकरणम्	२	१८
३	विश्वजिदधिकरणम्	३	२३
४	सर्वस्वदाक्षिण्याधिकरणम्	४	२१
५	होलाकाधिकरणम्	५	११
६	फलचमसाधिकरणम्	५	२१
७	सर्वपिष्टाधिकरणम्	६	८
८	हृषिकभयत्याधिकरणम्	५	१७
९	प्रहैकत्वाधिकरणम्	७	६
१०	तदर्थशास्त्राधिकरणम्	५	१६
११	निषादस्थपत्यधिकरणम्	८	८
१२	रथकाराधिकरणम्	५	२०
१३	तन्त्रन्यायः—(क्षामवतीष्टिन्यायः)	९	५
१४	प्रसङ्गन्यायः	१०	७
१५	भङ्गस्य प्रधानावृत्त्यप्रयोजकन्यायः	११	८
१६	योगसिद्धाधिकरणम्	५	१९
१७	कर्मण्यारम्भाधिकरणम्	१२	१७
१८	शंखधिकरणम्	१३	७
१९	देवताधिकरणम्	५	२४
२०	परिपदधिकरणम्	१४	४
२१	कौण्डिपायिनामयनाधिकरणम्	५	११
२२	यागदानहोमाधिकरणम्	१५	१०
२३	पदाह्वनीयन्यायः	१६	१७
२४	पदिन्यायः	१७	२

				पृ०	पं०
२५ स्फ्यादिलष्टेज्याधिकरणम्	१७	१२
२६ कृष्णलन्यायः	१८	१३
२७ कपालाधिकरणम्	"	२१
२८ अर्थवादाधिकरणम्	१९	१४
२९ विरोधाधिकरणम्	२०	१
३० प्रतिनिध्यधिकरणम्	"	१५
३१ फलभूमाधिकरणम्	२२	१
३२ अनुपक्षाधिकरणम्	"	२३
३३ देवतासाक्षित्याधिकरणम्	२३	१०
(विकल्पे अष्टदोषनिरूपणम्)	२४	८
३४ याषज्जीवाधिकरणम्	२६	१६
३५ जातेष्ट्यधिकरणम्	२७	३
३६ काम्यस्य नित्यापेक्षया विलम्बिताधिकारः	"	१६
३७ तदन्तापकर्षन्यायः	२८	१८
३८ तदनुत्कर्षन्यायः	२९	७
३९ संयोगपृथक्त्वन्यायः	३०	१
४० व्याक्तियच्चन्यायः	३१	४
४१ पणपुराणन्यायः	"	२०
४२ दण्डापन्यायः	"	२४
४३ भूतपणन्यायः	३२	३
४४ कपिजलाधिकरणम्	"	९
४५ तक्षसूत्राधिकरणम्	"	२१
४६ आरम्भणीयन्यायः	३३	८
४७ अङ्गस्य प्रधानकालान्वयानन्वयौ	"	१७
४८ समं स्यादधुतित्यादितिन्यायः	३४	५
४९ अनेकार्थत्वाकल्पना	"	१०
५० प्रक्रमाधिकरणम्	"	१८
५१ पृथग्विधौ गुणविधानासम्भवः	३५	८
५२ सर्वशक्त्यधिकरणम्	"	१६
५३ तिर्यगधिकरणम्	३६	६

	पृ०	पं०
५४ पश्यधिकरणम्	३७	१३
५५ सहसादित्यविवेकः	"	२०
५६ खलेवालीन्यायः	३८	१६
५७ प्रतिपत्त्यधिकरणम्	३९	१
५८ आप्टमिकविकृत्यधिकरणम्	"	११
५९ धान्यमस्याधिकरणम्	"	३१
६० ऊहाधिकरणम्	४०	७
६१ पाशाधिकरणम्	४१	८
६२ कालशौचाधिकरणम्	"	२०
६३ हेतुमन्निगदाधिकरणम्	४२	५
६४ आरुणीन्यायः	"	१२
६५ सोमयाजिन्यायः	"	१८
६६ अक्ताधिकरणम्	४३	१७
६७ आमिक्षाधिकरणम्	४४	१
६८ अभ्युदितेष्टिन्यायः	"	१३
६९ हविरुपलक्षणाधिकरणम्	४५	३
७० प्राणाधिकरणम्	"	२३
७१ विविदिषदधिकरणम्	४६	११
७२ स्मृत्यधिकरणम्	"	२३
७३ ज्योतिरधिकरणम्	४७	१३
७४ वैश्वानराधिकरणम्	"	२२
७५ शुणविकृत्यधिकरणम्	४८	१७
७६ क्रम	४९	२
७७ भुतिलिङ्गादिन्यायः	५०	१७
(भुतिप्रापत्यम्)	५२	८
(चाफ्याहिकृत्य बलवरणम्)	"	२१
(प्रकरणाहिकृत्य ")	५३	१२
(स्थानात्प्रकरणस्य ")	५४	७
(समावधातः स्थानस्य ")	"	१९
७८ विधिनियमादिः	५५	१८

	पृ०	पं०
७९. श्रुतशब्दात्यागः ...	५९	१
८० विध्यनुवादवैषम्यम् ...	॥	१३
८१ नित्यामित्यवैषम्यम् ...	६०	२
८२ सापेक्षत्वनिरोधवैषम्यम् ...	॥	११
८३ ह्योः प्रणयन्तीत्यधिकरणम् ...	६१	३
८४ परिभाषाधिकरणम् ...	६३	१६
८५ सर्वनामाधिकरणम् ...	६४	१४
८६ निषेधपर्युदासी ...	६५	४
८७ यङ्गकन्यायः ...	६९	२१
८८ अनुयाजाधिकरणम् ...	७०	१०
८९ सक्त्यधिकरणम् ...	॥	२३
९० गिरगिराधिकरणम् ...	७२	१३
९१ कलजाधिकरणम् ...	७३	५
९२ लिङ्गसमवायन्यायः ...	७४	१
९३ प्रकृतिभागव्यवस्था (प्रकृतिविकृतिलक्षणे)	॥	१४
९४ स्थालीपुलाकन्यायः ...	८०	१०
९५ पाजपेयाधिकरणम् ...	८३	१३
९६ अहणाधिकरणम् ...	८६	१
९७ वैद्यानरेष्ट्यधिकरणम् (जातेष्टिन्यायः)	८९	१२
९८ असजातविरोधिन्यायः ...	९३	७

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ०	पं०
करियते	करिष्यते	२	२४
इष्ट्यन्तु	इष्टन्तु	४	९
समृणमये	स मृन्मये	५	२२
मृणमय	मृन्मय	"	२३
काष्ठपा	काष्ठे पा	६	११
मन्तरं	मन्तरं	११	९
विहितस्यात्	विहितस्यात्	"	१०
निर्घोहः	निर्घोहः	"	१३
बोधका	बोधका	१४	९
पदाह	पदाह	१६	१७
रूप	सूर्य	२३	५
मनोहा	मनोता	२४	५
तथाधि	तस्य चाधि	२७	५
चेनत्वेन	चेतनत्वेन	३४	२४
बोधना	बोधना	३७	१८
अर्थकार्ये (इत्यादि)	समुच्चयो वा (इत्यादि)	४२	२४
३—१—६—१२	१२—४—३—६		
द्वयः	द्वयः	४४	११
नाशकन	नाशकेन	४६	१३
तत्र	तत्र	५४	४
बोधका	बोधका	७३	११
बोधकम्	बोधकम्	"	१३
प्रायश्चित्त	प्रायश्चित्त	७५	१८
वेष्णव्यादिति	वेष्णव्यादिति	८१	८
अर्थकार्यं	अर्थकार्ये	८७	२१

॥ अधिकरणकौमुदी ॥

श्रीहनुमते नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

नन्दमृतुं नमस्कृत्य सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥

निरूप्यते ऽधिकरणं रामकृष्णेन विश्रुतम् ॥ १ ॥

अधिकृत्य क्रियते ऽर्थविचारो यस्मिस्तदधिकरणं मीमांसासिद्धान्तः । तस्याङ्गानि पञ्च । यथाऽऽह भट्टः—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रे ऽधिकरणं स्मृतम् ॥

विषयो यमधिकृत्य विचारः । विशयो विमतिपत्त्या संशयः । पूर्वस्य वादिनः पक्षो मतं पूर्वपक्षः । वादिनिरासकं वा यममुत्तरम् । निरासश्चासदुत्तरेणाप्यमतिभस्य वादिनः सम्भवतीत्यत आह—निर्णयश्चेति । ममाकूप इत्यर्थः ।

१ अथ परिपदधिकरणम्—

यथा "सप्तदशावरा ऋद्धिकामा द्वादशाब्दं सत्रमुपासीरन्, य एव यजमानास्त एव ऋत्विजः" इति श्रूयते । सप्तदश अवरे निरुप्रा येषां ते सप्तदशावरा ऋत्विजः, तेन सप्तदशान्यूनकर्तृकं सत्रं न सम्भवति । य एव यजमाना इति । तथाच सर्वत्र होतृव्यभिनि पूर्वपक्षे जैमिनिमूलक—(१) "मन्त्रे चर्यां होता

(१) अग्निमन् ग्रन्थे प्रमाणतयोपन्यस्तानि सूत्राणीदानीमुपलब्धेषु मदपिजमिनिप्रणीतषोडशाध्यायीसूत्रपाठ-वत्सहितशापरमाध्याधिकरणमाठासूत्रवृत्त्यादिषु स्तकेषु गोपलम्ब्यन्ते । अतः कुत्र-

२. ११-लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदी-

अन्येषामुपपन्नम्” इति । अस्यार्थः—मन्त्रे स्वीयस्वीयद्रव्याणि मि-
श्रणेन साधारणानि कृत्वा वर्त्य मुख्यं होतारं कृत्वा ऽन्ये ब्रह्म-
त्वसदस्यत्वादीनि ऋत्विक्षमाणि, कुर्युः । साधारणद्रव्येषु सर्वेषां
स्वत्वेन देवोद्देश्यकत्वागात् (१) यजमानत्वमिति । किन्त्वत्राऽऽन-
तिकरी दक्षिणा नास्ति । सर्वेषां यजमानत्वात् । स्वोद्देश्यक (२) आगा-
सम्भवात् । तिर्गधिकरणविरोधात् अ० ६ पा० १ अधि० २ । आनतिः
प्रीतिः । तथाच स्वत एव स्वास्मिन्प्रीतिरस्ति । नचैकेनान्यस्मै दक्षि-
णा दीयतामिति वाच्यम् । सन्नस्यैककर्मत्वेनैक एव दक्षिणोत्सर्गः,
उपोतिष्ठामे पोहशास्त्रज उद्दिश्य गोशतदक्षिणोत्सर्गवत् । अ-
थ सर्वेषामुत्तिष्ठत्वेन स्वोद्देश्यकत्वस्यासम्भवात् । श्राद्धादौ वा-
चनिको दक्षिणाभेदः । नचोदासीनाय दीयतामिति वाच्यम् ।
तर्हि नानतिकरी दक्षिणा, तस्यानृत्विक्तत्वात् । अदृष्टार्था दक्षि-
णा तु वाचनिकी । वचनन्स्वत्र नास्त्येवेति मन्त्रे दक्षिणाभा-
व एवेति । अथ च फलस्य न परिपदृष्टचित्तत्वम् ब-
हुत्वविशिष्टस्याचेतनत्वात् । किन्तु प्रत्येकदृष्टित्वमिति । तथाच
फलस्य बहुत्वमेवान्यथाऽनुपपत्तेः । तदुक्तं—“सर्वतो यत्नवती द्य-
न्यथाऽनुपपत्तिः” इति ।

२ अथ रात्रिसत्राधिकरणम्—

“प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति” इति श्रूयते ।
प्रतिर्वीप्सायाम् । पुनः पुनर्देहावच्छेदेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । चिरंजी-
विनो भवन्तीति यावत् । एता रात्रीरिति प्रकरणात् । अ-
धिकार्ये उप । यन्तीति इण् घातोः । तथाच अधि-

त्यानीति न शायते । क्वचित्तु पाठभेदेन दृश्यन्ते । स च तत्र तत्र
स्पष्टीकरियते ।

(१) यागजन्यफलमागित्वमित्यर्थः । (२) स्वमुद्दिश्येति वा पाठः ।

कं ध्यायन्तीत्यर्थः । यागे उद्देश्यदेवताध्यानस्य विहितत्वात् । अत्र चास्याः श्रुतेरर्थवादत्वेन प्रतिष्ठाफलं न ग्राह्यम् । किं तु विश्वजि-
न्यायेन स्वर्ग एव फलमिति पूर्वपक्षे सूत्रम्—“फलं सान्निधिक-
म्” अ० ४ पा० ३ सू० १८ इति (१) । अस्यार्थः—यद्यत्सान्निहितं श्रुतं तदेव
फलं ग्राह्यम् । तत्राऽऽदौ विधिश्रुतम्, तत् आर्थवादिकम्, तदभावे
आनुपङ्गिकम्, तदभावे लिङ्गस्यमिति । अत्र यथापूर्वं सन्निहितं
बोधयम् । तथाच रात्रिसत्रे विध्यभावेनाऽऽर्थवादिकं प्रतिष्ठाख्यं
फलमेव ग्राह्यम् । विश्वजित्स्यले तु फलं न श्रुतं किन्तु कल्प-
मिति तस्य दुर्बलत्वम् ।

. आनुपङ्गिकं यथा—“आरोग्यकामः सौरेण यजेत” इत्यनन्तरं
“आशिनौ यजेत ” इति श्रूयते । तत्राप्यनुपङ्गः (२) दारो-
ग्यं फलम् । नचानुपङ्गे तत्पदस्याऽऽवृत्तिरिति वाच्यम् । आह-
सौ हि तादृशपदान्तरकल्पनम्, अनुपङ्गे तु तत्पदस्य परवा-
क्ये समभिध्याहारकल्पनमिति । अयमेवानुपङ्गिकाधिकरणन्या-
यः । अ० २ पा० १ अधि० १६ । अन्वयबोधस्तु क्रमिकः ।
अतो वाक्यभेद एवेति । अत्र चैकसापनावरुद्धे साधनान्तरस्य
निराकाङ्क्षितत्वेन विकल्पः कल्प्यते । सौरेण वा ऽऽश्विपागे-
न वा आरोग्यमिति । सौरस्य बहुङ्गकत्वेन तदसामर्थ्ये आ-
श्विपाग इति व्यवस्थितो विकल्प इति ।

लिङ्गस्य फलं यथा—लिङ्गं मन्त्रः (३) । “ऐन्द्रं यजेत” इत्यत्र
पागे मन्त्रः श्रूयते—“इन्द्रो देवः सहस्राक्ष ऐन्द्रदक्षस्यै जुहोमि” इति ।
अत्रैन्द्र इति श्रवणादैन्द्रपदं फलमिति ।

३ अथ विश्वजिदधिकरणम्—

(१) “फलमात्रेयो निर्देशादधुनो ह्यनुमानं स्यात्” इति पाठः ।

(२) अनुपङ्गः सामीप्यम् । (३) लिङ्गस्यैव साध्यतेऽनेनेतिन्युत्पत्तेः ।

४ लघुपूर्वमीमांसाऽधिकरणकौमुदी-

“विश्वजिता यजेत” इति श्रुत्येष्टसाधनत्वं बोधितम् । इ-
ष्टत्वेन कल्प्यम् । उक्तचतुर्विधफलासम्भवात् । तत्र च ग्राम-
धनादीनां गौणपुरुषार्थत्वाद्विनिगमनाविरहाच्च न फलत्वम् ।
मोक्षस्य च तत्त्वज्ञानमात्रसाध्यत्वात्, तत्र ज्ञानस्य च गौणप्रयो-
जनत्वात्, प्रतियोगिनिरूप्यतया मोक्षस्याभावरूपस्यानुपस्थितेश्चे-
ति, स्वर्गस्याप्यनुपस्थित्या फलत्वेन ‘कल्पने मानाभावादिसत्र
सूत्रम्- “स स्वर्गः स्यात्सर्वान्मत्स्यविशिष्टत्वात्” अ० ४ पा० ३
सू० १५ इति । देशात्मकस्वर्गवारणाय स इति । दुःखास-
म्भिन्नादिरूप(१) इत्यर्थः । सर्वाजिति । वैराग्यरहितानिति
शेषः । अविशिष्ट इति-इच्छाज्ञानविषयत्वेन । तथाच ज्ञानं
विना इच्छाया असम्भवात् स्वर्गस्योपस्थितिरस्येवेति फलं
स्वर्ग एव ।

ननु विश्वजयिनो विश्वजिद्यागो नित्य एवास्तु फला-
श्रवणात्, कार्तिकामावास्यायामुल्कादानलक्ष्मीपूजनवत्, इति
चेन्मैवम् । विश्वजित्सर्वजिद्वद्वसुवर्णकराजमुपादेसर्वमेधान्तानां
षोडशानामेव विश्वजयिकर्तव्यत्वेन बोधनात् । तथाच विश्व-
जितो नित्यत्वेन प्रथमकर्तव्यत्वात् तत्र च सर्वस्वदक्षिणया सर्व-
जिदादिषु घनाभावेनापवृत्त्या तद्विधेरननुष्ठानलक्षणामामाण्यं
स्यात् । अतो विश्वजिद्यागो न नित्यः । सर्वजिदादीनान्तु
फलश्रुत्या काम्यतैवेति ।

४ अथ सर्वस्वदाचिण्याधिकरणम्-

“उद्गातृपूर्वान् विश्वजिति, प्रतिप्रस्थानृपूर्वान् सर्वजि-

(१) यत्र दुःखेन सम्मिश्रं न च प्रस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोपनो-
तश्च तत्सुखं स्वपदास्पदम् । इति तन्त्रघातिकोकः स्वर्ग इति यावत् ।

दादौ, सर्वमेधे तृषणम्” इतिश्रुत्या विश्वजित्युद्गातृप्रधानाः षोडशर्त्विजाः, सर्वजिदादौ प्रतिप्रस्थातृप्रधानाः षोडश, सर्वमेधे तृद्गातृप्रधानाः प्रतिप्रस्थातृप्रधानाश्च । तेनात्र गणद्वयेन द्वात्रिंशदृत्विजो भवन्ति । तथा च “उद्गातृभ्यः सर्वस्वं दाक्षिण्यं, प्रतिप्रस्थातृभ्यो न” इति श्रूयते । उद्गातृभ्य उद्गात्रादिभ्यः । तेन विश्वजिति सर्वस्वदाक्षिणा, सर्वजिदादिषु यत्किञ्चित् पारितोषिकं, सर्वमेधे तु सर्वस्वं यत्किञ्चित्चेति ।

न च सर्वस्वे दत्ते यत्किञ्चिदिति कथं स्यादिति वाच्यम् । सर्वस्वपदेन सर्वं तैजसमुक्तं(१) मृगिवस्त्रादिकं च न सर्वस्वाभ्यन्तरीणम् ।

५ अथ होलाकाधिकरणम्—

प्राच्यानां होलाकाऽऽचारदर्शनात्तदर्थं ‘होलाका ऽऽचरणीया’ इति सामान्यविधिः कल्प्यते । न च प्रतीच्यानामनाचरणात्प्राच्यैरिति विशेषणपदं देयम् । सामान्यविधिनैव प्राच्याऽऽचारोपपत्तेः । प्रतीच्यानामनाचरणस्येच्छाविरहेणैवोपपत्तेः । इच्छाविरहश्च तद्देशीयपूर्वपूर्वाणामनाचारदर्शनात्, प्रतीच्यानामुल्कादानाद्याचारविरहवत् । नद्वनाचारार्थं वेदः(२) कल्प्यते । तथा च यत्र सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न कल्प्यते, ‘शुहरनुगन्तव्यः सदा’ इतिवत् । नहि कर्मकाले तदसम्भवात्तदन्यकाले इति तत्र विशेषणीयमिति ।

६ अथ फलचमसाधिकरणम्—

(१) अत एव रघुकाव्ये “समृण्मये घीतहिरण्यत्वाच्च” इति ।

अन्यथा मृण्मयमपि कथं तस्य । हिरण्यं तैजसम् ।

(२) श्रुतिरिति पाठः ।

“मोद्गानृणां फलचमसं हुतशेषं मक्ष्यं ददाति” इति श्रूयते । मोद्गानृणामिति बहुवचनात् मोद्गानादिकृत्विनां सर्वेषामित्यर्थः ।

यवघ्रीहितिलैर्मुद्गैः नाधितश्चमसः स्मृतः ॥

फलं नारिकेलं “अनादेशे नारिकेलं फलम्” इति, श्रुतेः । तथा च फलमहितश्चमस इत्यर्थः । हुतशेषमिति । तेन होमेऽपि तद्द्रव्यमिति ।

७ अथ सर्वापिष्टाधिकरणम्—

“सर्वापिष्टं मिथुनेन पेपणीयम्” इति श्रूयते । अथ मिथुनशब्दस्य सपुत्रपापाणे न लक्षणा । तथा च मिथुनपदेन स्त्रीपुंमात्रित्युक्तौ । पेपणन्तु यत्र सत्र काष्ठपापाणादी वा कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे जैमिनिस्मृतम्—“निरुदत्वात्” इति । निरुदलक्षणा शक्तिवृत्त्या, शक्तिवत्तस्या अपि क्षटित्युपस्थापकत्वात् । मिथुनपदस्य सपुत्रपापाणे निरुदलक्षणा । तेन सपुत्रपापाण एव पेपणम् । अन्यथा कुत्र पेपणीयमित्यनध्यवसायेन प्रवृत्तिर्न स्यात् । पेपणे स्त्रिया अप्यन्वये गौरवञ्च स्यादिति ।

८ अथ हविरुमघत्वाधिकरणम्—

पुत्रेष्टिपागे श्रुतिः “घ्रीहिभिर्वैश्व प्राजापत्यं पृथक् श्रपयेत्, हविषी संस्क्रुते, आज्येन मोक्ष्यावहत्य कपिलाक्षीरेण पचेत्” इति । आज्येनेतिविशेषश्रुतेः सामान्यविधिमाप्तस्य जलेन मोक्षणस्य बाधः । हविषी घ्रीहियवौ । अयास्य विकृतौ पुत्रेष्टिपागान्तरे श्रुतिः “यवमयश्चरुर्भवति” इति । अत्र च ‘प्रकृतिवद्विकृतेः’ इतिन्यायेन सर्वघर्ममाप्तावपि न संस्कारमाप्ति । प्रकृतौ हविषी इतिश्रवणात् द्वित्वविशेषस्य संस्कारमाप्तेः ।

अत्र च पञ्चमात्रश्रवणे द्वित्वविशिष्टहविषोऽभावात् तत्प्राप्त्यभाव
इत्याज्येन नात्र मोक्षणं, किन्तु सामान्यप्राप्त्यज्येनैवेत्यत्र सिद्धान्त-
सूत्रम्—“द्वित्वमनपोक्षितमपधानत्वात्” इति । शान्द्रवोधे वि-
धेयं प्रधानम्, उद्देश्यमपधानम् । तेनात्रोद्देश्यगतत्वाद्वित्वं हविर्गतं
लिङ्गञ्च नपुंसकमविवासितामिति ।

९ अथ ग्रहैकत्वाधिकरणम्—

“ग्रहं संपादितुं” इति श्रूयते । गृह्यते हविरग्नेनेति ग्रहो य-
ज्ञपात्रम् । कुक्कुत्वादयः । “ग्रहैर्जुहोति” “दक्ष ग्रहान् गृ-
ह्णाति” इति । तथा च ग्रहमित्येकवचनेनैकपात्रस्य मार्जनमाप्तौ
कस्येत्पनध्यवसायादप्रवृत्त्यापीति । अत्र सूत्रम्—“सर्वेषां-
वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम्” अ० ३ पा० १ सू० १४
इति । अप्संस्कृतेन पात्रेण यज्ञनिषेधात्सर्वेषामेव मार्जनमपे-
क्षितम् । तेनात्रैकत्वमविवक्षितम् । न च हविरुभयत्वाधिकरणेन-
दगम्यतासिद्धम् । तत्र द्वित्वस्यान्वयबोधेऽप्रवेशात् । अत्र चैकत्व-
स्यावच्छेदकत्वेनानन्वयेऽपि सामानाधिकरण्येनान्वये प्रवेशादिति ।

१० अथ तदर्पशास्त्राधिकरणम्—

घाईस्पत्ययोगे श्रूयते “प्रयानं करोति नानुयाजम्” इति ।
अत्र नानुयाजमिति श्रवणाग्नौपेयानुपपत्त्या दर्शप्रार्थनादेशः पश्चा-
द्भाष्यः । तथा च “अनुवादः प्राप्त्यवधौ विधिरप्राप्त्यवधौ” इति
सूत्रेऽप्राप्तेति निष्ठाप्रत्ययश्रुतेः पश्चात्प्राप्त्यवधेऽपि मयाजे न
विधित्वदानेन । पूर्ववाक्यस्य “प्रयानं करोति” इति वाक्य-
स्य सार्थकत्वादादौ मयाजाचरणं ततोऽनुयाजं विहायाति-
देशप्राप्त्याश्च तस्य आहुतयः कर्तव्या इति नात्र पदाहुतय इति
पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्—“तदर्पशास्त्रे निष्ठाया अनिष्ठतत्वात्”

इति । स विधिरथो ऽभिधेयो यस्य तत्तदर्थशास्त्रम् 'अमाप्तमापको विधिः' इति सूत्रम् । तत्र निष्ठाप्रत्ययस्यानिष्ठितत्वादविवक्षणादित्यर्थः । तेन मानान्तरेण प्राप्त्यविषयबोधको विधिः । अत्र च प्राप्त्यव्यत्वेन प्राप्तिविषयत्वात् प्रयाजं करोतीति न विधिः । किन्वनुयाजस्थाने एव प्रयाजान्तरविधिः । तेनातिदेशप्राप्त्यव्यस्य प्रयाजस्याऽऽदावाचरणम्, ततो ऽनुयाजस्थले पुनः प्रयाजान्तराचरणं, ततश्चतस्र आहुतय इति षडाहुतिसंख्या स्थितेति ।

११ अथ निपादस्थपत्यधिकरणम्—

“निपादस्थपतिं याजयेत्, स वै शक्त इति स्वयं जुहोति” इति श्रुत्या यजमानकर्तृको मन्त्रपाठः प्राप्तः । तथा च निपादस्थपतीत्यत्र कर्मधारयसमासे निपादस्य मन्त्रपाठापरया विद्यामयुक्त्यापत्तिः । निषिद्धस्य पाठनं विद्यामयुक्तिः । तथा च निपादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिः, निपादस्य स्थपतिरिति पठ्ठीतत्पुरुषममासो वा ऽऽश्रयणीयः । तेन त्रैवर्णिकस्यैवम्भूतस्य याजनमिति न विद्यामयुक्तिरिति । अत्र सिद्धान्तसूत्रम् — “स्रष्टित्युपस्थापकत्वात्” अ० ६ पा० १ सू० ५१ इति (१) । बहुव्रीहियपठ्ठीतत्पुरुषसमासयोर्लाक्षणिकत्वेनानुपपत्त्यधीनतया विलम्बोपस्थापकत्वात् । कर्मधारयस्य तदभावेन शीघ्रोपस्थापकत्वात् तेनैवान्वयबोधः । फलमुखत्वाद्विद्यामयुक्तिर्न दोषायेति ॥

१२ अथ रथकाराधिकरणम्—

“वर्षासु रथकार आदधीत” इत्याधानारूपं कर्म रथकारस्य विधीयते । अत्र योगार्थाऽऽदरे त्रैवर्णिकपरत्वं सम्भवदपि लाघवाद्भूतस्य जातिविशेषस्यैव ग्रहणम् । यथा—

(१) “शब्दसामर्थ्यात्” इति सूत्रपाठे ।

‘माहिष्येण करिण्यां तु स्थकारः प्रजायते’ इति ।

योगार्थस्य तु रूढ्यर्थतो गौरवम् । अनेकपदार्थान्वयानन्तरमुपस्थापकत्वादिति । तेन याजनं विना आधानकरणासम्भवात् स्थकारस्य ब्राह्मणेन याजनसिद्धिरिति ॥

१३ अथ(१) तन्त्रन्यायः— ;

“असंस्कर्ता पिता बालहा भवति यथासमयम्, तदकरणे क्षामवत्या यजेत, ततश्च संस्करोति” इति श्रुतेः मुख्यकाले जातेष्ट्यादेरकरणे तज्जन्यप्रत्यवायनाशाय क्षामवतीमिष्टि कृत्वा गौणकालेऽपि संस्कारान् जातेष्ट्यादीन् कुर्यादिति सिद्धम् । तत्र यदि बहुसंस्काराकरणं तदा बहुप्रत्यवायोत्पत्तेः प्रत्येकदोषनाशाय पृथक् क्षामवतीं कुर्यात् । एकया क्षामवत्याऽनेकप्रत्यवायनाशाम्भवात् । प्रत्येकविघ्ननाशाय भिन्नपङ्कजम्, इत्यत्र सिद्धान्त सूत्रम्—“तन्त्रवत्” इति । यथा तन्त्रस्य दीर्घसूत्रसमुदायमध्ये सर्वसूत्रमुद्दिश्य कृतेन एकेन विस्तरसूत्रप्रक्षेपेण सर्वसूत्रसम्बन्धो, न तु पावन्ति दीर्घसूत्राणि तन्मध्ये प्रत्येकं प्रस्तारसूत्रप्रक्षेपः कुर्वन्नेन क्रियते, तथा एकया क्षामवत्या सर्वमुद्दिश्य कृतया सर्वदोषसम्बन्धात् सर्वेषामेव नाशः । नाशकस्य नाशसम्बन्धे सति नाशे ऽन्यानपेक्षणादिनि ।

एवंदर्शे प्रयाजादिपण्णामङ्गत्वं श्रूयते । दर्शयागश्चाऽऽहुतिप्रयरूपः । तथाच तन्त्रन्यायेन सकृत्कृतेन प्रयाजादिनाऽदृष्टनिष्पत्तिर्न तु प्रयाजादीनां त्रिषा आद्यत्तिरिति । नयोगविध्यवये तन्त्रता । प्रयोगविधिश्च एभिरङ्गैरिदं कर्तव्यमेवंरूपः । तेन समानाङ्गत्वेनैव तन्त्रता । तथाच देवतैरप्येतन्त्रता । क-

१ नानाफलकसमानाकारकन्यापाराणां मध्ये नानाफलान्युद्दिश्येकन्यापारकरणं तन्त्रम् ।

चिद् द्रव्यैक्येऽपि । किन्तु काम्ययार्न तन्त्रतोति । नित्ययोनित्यका-
म्ययोरङ्गयोश्च तन्त्रता । सामवत्याः प्रायश्चित्तरूपत्वेनावश्यक-
तेव्यत्वात् । “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विद्युद्ध्ये ” इति-
वाचनिकनित्यत्वात् । काम्यानां तन्त्रत्वे यजमानद्रव्यस्य शिव-
लिङ्गसदृशद्रव्यसंकल्पे एकसहस्रपूजनेनैव निर्वाहः स्यादिति ।
अयमेव सामवतीष्टिन्यायः ।

१४ अथ (१)प्रसङ्गन्यायः—

“पशुं मोक्षय, तन्मांसैर्जुहुयात्” इति श्रुतिः । अत्र पशुमो-
क्षणेन न मांसस्य मोक्षणं सिद्ध्यति, तस्यततो ऽन्यत्वादिति मांसमपि
मोक्षयोदित्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“प्रसङ्गात्सिद्धेः” इति । प्रस-
ङ्गो नान्तरीयकत्वम् । तथाच पशुमोक्षणेन समन्त्रकेणामन्त्रकं
पुरोडाशस्य तन्मांसस्य च मोक्षणमपि सिद्धं, तत्र भलसम्बन्धा-
भावेऽपि पशुघटकत्वेन पुरोडाशस्यापि संस्कारो धान्यराशे-
रुपरि मोक्षणेनाधोर्वातधान्यानामपि सर्वेषां तदूघटकत्वेन मो-
क्षणवत् ॥

‘होम्यं यत्कठिनं स्यात्तु पुरोडाश इति स्मृतम्, इति ।

तेन मांस-पिष्टकमोदकादीनां होमे विहितानां पुरोडाशसंज्ञेति ।
तेन समानाङ्गके उद्दिश्य कृते तन्त्रन्यायः । अधिकान्त्रेण न्यूना-
ङ्गसिद्धौ प्रसङ्गन्यायः । अत्र कुत्रचिदुद्देश्यस्य सिद्धिः, कचिद्-
तुद्देश्यस्यापि ।

आद्यं यथा—आज्यमंस्कारस्य तथागोपयुक्तसर्वाऽऽज्यमुद्दि-
श्य करणात् कलशस्थाऽऽज्यस्यापि शुद्धिः नहि राजमूयादिपागो-
पयुक्तं सर्वमाज्यं (२)पात्रे स्थातुमर्हति । नच यदाज्यं ग्राह्यं तद-

१ धम्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सद्वालुष्ठानं प्रसङ्गः ।

२ आज्यस्यान्यामित्यर्थः ।

पि संस्कार्ये, तत्तत्पयस्य कुशण्डिकान्तर्गतत्वेनातीतत्वात् ।
एवं संस्कृतस्युपाचारे नवीनस्युवे संस्काराभावः ।

द्वितीयं यथा-अधिकपापमायश्चित्तेन क्षुद्रपापनाशस्यानुदे-
शस्यापि सिद्धिः । अश्विकनाशाय पापानक्षेपे पिपीलिका-
दिनाशवत् । मापवीये तु पशुपागार्थे, मयाजायनुष्ठाने कृते
पुरोडाशार्थे न पुनः मयाजायनुष्ठानं मसङ्गेनोभयाङ्गानुष्ठाना-
दित्युक्तम् ।

१५ अधाङ्गस्य प्रधानाऽऽवृत्त्यप्रयोजकत्वव्याप्यः—

प्रधाननिष्पत्त्यनन्तरं चरोरुपचारे ऽन्नमृतस्निष्टकृद्धोमार्थं
न पुनः पाकः । तस्य होमशेषद्रव्येण विहितत्वात् । किन्तु चरं
प्रसाध्य पुनः प्रधानाचरणं स्निष्टकृद्धोमार्थं कार्यमित्यत्र सिद्धा-
न्तसूत्रम्—“अङ्गस्य प्रधानाऽऽवृत्त्यप्रयोजकत्वात्” इति । तेन
स्निष्टकृद्धोमं धिनेत्र तत्र कर्मनिर्वाहः । एरयेकोदिष्टादौ न पुनः
श्राद्धाऽऽवृत्तिः । सेवाज्ञापचारे पिण्डार्थं न पाकान्तरं कार्य-
मिति । एवमपिण्डकेन मयाश्राद्धेन पक्षश्राद्धानिर्वाहः । अत एव
छन्दोगपरिशिष्टम्—

“प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियामां तु नाऽऽवृत्तिर्नापि तत्क्रिया ” इति ॥

१६ अध योगसिष्यधिकरणम्—

“यः पुत्रकामः स इदं कुर्यात्, यः पशुकामः स इदं
कुर्यात्” इत्यादि चतुर्दशविधियागातुक्त्वा “एकैकस्मै कामाया-
न्ये यज्ञकृतं उपादिवन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासान्” इति
श्रुतावुक्तम् । यज्ञकृतं धिनी ।

“इष्टिस्तु चरुणा यागो यज्ञस्तु पशुना स्मृतः ।

एतच्छेषः ऋतुः मोक्तो होमान्यत्पूजनं स्मृतम् ॥

यज्ञोऽपीष्टिरेव यजधातोः सिद्धत्वात् । एतच्च “क्रतुय-
ज्ञेभ्यश्च” इति अ० ४ पा० ३ सू० ६८ पाणिनिमूत्रे
उक्तम् । सर्वेभ्य इति । प्रक्रान्तपुनादिचतुर्दशफलान्युद्दिश्ये-
त्यर्थः । तथाचैकदैव पुत्रपश्वादिचतुर्दशफलकामनया द-
र्शपूर्णमासौ कार्याविति पूर्वपक्षे जैमिनिमूत्रम्—“योग-
सिद्ध्यसम्भवात्” इति । योगः साहित्यम् । तथाचैकस्मा-
त्कर्मणः साहित्येन फलासम्भवादित्यर्थः । अयम्भावः । यः पु-
त्रकाम इत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकमधिकारित्वश्रुतेः तेषामेवान्वयघोरो
युक्तो, नतु समुचितफलकामस्याधिकारित्वम् । फलानां समुच्चय-
स्याश्रवणात् । कल्पनार्थो मानाभावात् । तथाच प्रयोगभेदात्स-
र्वं फले भवति नत्वेकप्रयोगेणेति । अत्र च बाधकाभावे सती-
ति बोध्यम् । तेन यत्र समुच्चयेन फलश्रुतिस्तत्र न दोषः ।
यथा “स्वर्गमाप्नोति मोक्षं च कार्तिके केशवार्चनात्” इति । अत्र
चकारेण समुच्चयबोधः । एवञ्च महाभारतादिश्रवणस्य बहुफ-
लश्रवणे ऽप्येकं फलमुद्दिश्य सङ्कल्पः कार्यो न तु समुच्चयेन,
तद्वोधकाभावादिति ।

१७ अथ कर्मण्यारम्भाधिकरणम्—

नन्वेकस्मादण्डाद्यथा बहुघटोत्पत्तिः । तथैकस्मात् ज्योति-
ष्टोमाद्वह्निं स्वर्गादिकानि फलानि भविष्यन्तीति किमर्थं पुनः
पुनरनुष्ठानाचार इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्—“कर्मण्यारम्भा-
वृत्त्या फलावृत्तिः” इति । अयमाशयः । “ज्योतिष्टोमात्पष्टि-
र्वसहस्राणि स्वर्गो भवति” इति श्रुतौ पष्टिर्वसहस्राणीति व्य-
र्थं स्यात् । फलानामानन्त्यादनिर्गोष्ठश्च स्यात् । एकपागफ-
लाविच्छेदाद्यागान्तरफलप्राप्तिश्च न स्यात् । सूत्रार्थस्तु एकक-
र्मविषयकाऽऽरम्भ आद्यः प्रयत्नस्तस्याऽऽवृत्तेर्यावती संख्या ता-

वत्संख्यं फलं भवतीति । आद्यप्रयत्नभेदस्तु कर्मभेदादेव । तथा-
च गधानीभूतादेकस्मात्कर्षण एकमेव भिन्नकालीनं फलं भव-
तीति । गधानीभूतेति भयाजादिवारणाय तेषां सकृत्कृताना-
मेव दर्शत्रयोपकारकत्वाच्च त्रयमपि फलं तन्त्रपसङ्गाभ्या-
म् । बहुपापनाशककर्मवारणाय, 'कुलकोटि सुमुद्धरेत्' इत्यत्र
तच्चदात्मनिष्ठनानाफलोत्पादककर्मवारणाय च भिन्नकालीनेति ।

१८ अथ शंयधिकरणम्-

"सोमयाजी ब्रह्मलोकमाप्नोति" इति श्रुत्या सोमयाजिनो
ब्रह्मलोकावाप्तिरुक्ता । अत्र च सोमयागस्य हेतुत्वं न सम्भवति
कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थितत्वात्कुलालत्ववत् । तथाच ब्रह्मलोकप्राप्तिः
कस्य फलमुक्तमित्यत्र जैमिनिसूत्रम्-"शंयुवत्तत्त्वसिद्धेः"
इति । अपन्भावः । "देवाः शंयुं बार्हस्पत्यमनुवन्, त्वमस्माक-
मविनाशाय इव्यं वह, ततः शंयुमन्तस्ते ऽग्निमयन्" इति
श्रूयते । अत्र शंयुर्विशिष्टदेवानामरिजयहेतुत्वं मात्तम् । वायकाभा-
वाच्च विशिष्टस्य हेतुत्वबोधे विशेषणस्यापि हेतुत्वम् । कुला-
लत्वस्य तु न तथा स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभावात् । शंयोस्तु त-
त्सत्त्वाद्धेतुत्वबोधविषयीभूतदेवविशेषणत्वेऽपि हेतुत्वमिति ।
श्रुत्यर्थस्तु-वृहस्पतिपुत्रं शंयुं देवा अनुवन् इव्यं शत्रु-
नाशकं यागं वह कुरु ततस्तथागानन्तरमिसर्धः ।
तथा च शंयोः साक्षाज्जनकत्वाभावाद्यथा यागो व्यापारः
तथा सोमयागस्यापि अपूर्वं व्यापारः(१) । एवं "सप्तदश पशू-
नालभेत" इत्यत्र सप्तदशत्वविशिष्टपशूनामङ्गत्वबोधनात् सप्तद-
शत्वमप्यङ्गमिति ॥

१९ अथ देवताऽधिकरणम्-

(१) तद्व्यन्यत्ये सति तद्व्यन्यजनको व्यापारः ।

ननु देवतामीतिरेव यागव्यापारो ऽस्तु किमपूर्वेणेतन्न सूत्रम्-“देवता चैतन्यासम्भवात्” इति । चेतने एव मीतिर्जायते नत्वचेतने तथा च कथं देवतामीतिरिति ।

२० अथ परिषदाधिकरणम्—

“ग्राहणेभ्यो ऽन्नं दद्यात्” इति श्रुत्या बहुत्वविशिष्टमेव सम्प्रदानं तथा चैकमेवोत्सर्गवाक्यमत्र सूत्रम्-“परिषदि दत्तमदत्तम्” इति । परिषदो बहुत्वविशिष्टस्याचैतन्येन स्वीकारासम्भवात् प्रत्येकमेव दानवाक्यम् । तुलापुरुषादिदाने च वाचनिकत्वाद्बहुत्वविशिष्टा एवोद्देश्याः । तेन बाधकाभावे सतीति विशेषणं सूत्रे इति ॥

२१ अथ कौण्डिपायिनामयनाधिकरणम्—

“उपसद्भिश्चरित्वा मासमाग्निहोत्रं जुहुयात् तेजस्कामः” इति ।

उपसद् कल्प्यते यत्र सतिलैर्ग्रीहिभिश्चरुः ।

तथा च सतिलैर्ग्रीहिभिः चरित्वा-चरुं कृत्वा मासं व्याप्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः । अत्र चाग्निहोत्रान्तरविधौ गौरवात् प्राप्ताग्निहोत्रे एव मासव्याप्तोपसद्विधिः । तेन प्रकृताग्निहोत्रमेवोपसदा कर्तव्यम् । अन्यथा प्रकृताग्निहोत्रं कृत्वा ऽग्निहोत्रान्तराऽऽचरणे गौरवं स्यादित्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्-“वाक्यभेदापत्तेः” इति(१) । प्रकृताग्निहोत्रमुद्दिश्य मासोपसदुभयगुणाविधौ वाक्यभेदापत्तेः ।

नच मासविशिष्टोपसद्विधिः । गुणानाश्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्” इति न्यायादङ्गानामन्योन्यं विशेष्यविशेषणभावविरहादिति । गु-

(१) वाक्यभेदस्य च दुष्टत्वमुक्तमभियुक्तैः-

‘सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते’ इति ।

णानामद्धानां परार्थत्वादङ्गर्थत्वादसम्बन्धः परस्परं वि-
शेष्यविशेषणभावविरहः । कुत इत्यत्राऽऽह-समत्वादिति । वि-
निगमनाविरहादित्यर्थः । तथा च गुणद्वयविशिष्टस्याग्निहोत्रा-
न्तरस्यैव विधिः । आग्निहोत्रपदप्रयोगस्तु तद्धर्ममाप्स्यर्थ इति । कु-
ण्डसम्बन्धित्वात्कौण्डः पिण्डसोमस्तत्पायिनाम् अयनं-कर्तव्यत्वेन
ज्ञानं यत्र तत्कौण्डपायिनामयनम् । अलुक्समासात् यागस्य
संज्ञा(१) । कृतसोमयागस्य तत्राधिकारात् । केचित्तु कौण्डपायिनां
कृतसोमयानानामयनं तदाख्यो यागः । सच द्वादशाहसाध्य इत्यर्थः ।
पष्ठपर्यञ्च कर्तृत्वमिति वदन्ति ।

२२ अथ यागदानहोमाधिकरणम्—

वार्हस्पत्ययागे श्रूयते “शरमयं बर्हिषुत्तरतस्त्यजति, तत्र
द्रव्याप्यासादपति” इति । अत्र च त्यक्तद्रव्ये कथं द्रव्याऽऽसादनं
त्यक्तस्य विनियोगविरहादित्यत्र सूत्रम्—“यागदानहोमान्यत्वे
त्यागात्पपत्तेः” इति । अस्त्यर्थः—या क्रिया यागदानहोमाऽप्या-
सा न त्यागरूपेति । तथा च शरमयवर्हिषो न त्यागः । तेन त्यजती-
त्यस्य स्थापयतीत्यर्थः ।

ननु मुख्यशब्दं विहाय लाक्षणिकस्य त्यजतीत्यस्याभिधा-
नं कथम् ? इत्थं, “देवा गातु इति मन्त्रेण बर्हिषो होममाचरेत्”
इति पूर्णाहुत्यनन्तरं बर्हिषो होमविधानादत्र शरस्य बर्हिष्वेन
होमप्राप्तौ तद्वारणाय त्यजतीति । तेन त्यक्तधर्मातिदेशात्पुनर-
नुपादानाच्च न शरस्य होम इति । नचोत्सर्गोऽपि त्याग एवेति कथं
त्यागस्य त्रितयान्यतररूपत्वमिति वाच्यम् । उत्सर्गस्यापि
त्यागादिरूपत्वात् । तथाहि—तडागोत्सर्गस्य देवतोद्देश्यकत्यागत्वेन

यागत्वम् । सर्वस्वरवानां चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वेन देवतात्वात् । एवं दृषोत्सर्गस्यापि । तत्रापि वत्सतरीणां देवतात्वात् । एवं पठाद्युत्सर्गस्य साक्षादेव यागत्वम् । एवं मनसा ब्राह्मणमुद्दिश्य स्वागस्य दानत्वमेव स्वीकारार्होद्देश्यकस्यागस्य दानत्वात् । ननु स्वीकारोपहितेति वक्तव्यम् गौरवात् । स्वीकारयोग्यता च विशिष्टवेतनत्वेन । शूद्राद्युद्देश्यकस्यागेऽपि दानपदप्रयोगात् ।

नचैवं वैराग्यादिना एवमेव द्रव्यत्यागे कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोत्सर्गत्वस्याप्यभावेन उभयपमाधेयत्वात् । तथा च स्नानाद्यङ्गकत्यागस्य त्रैविध्यमिति । एवं 'सर्वं परित्यज्य संन्यसेत्' इत्यत्रापि स्नानाद्यङ्गत्वाभाव इति ।

न च होमोऽपि देवतोद्देश्यकत्यागत्वाद्याग एवेति कथं तस्य पृथगुपन्यास इति वाच्यम् । स्वन्त्रेच्छस्य मुने-
नियोगवर्गनुयोगानर्हत्वात् । कर्मणो गुणान्तर्भावसम्भवेऽपि पृथ-
गुपन्यासवत् । तथा च यागे ऽन्यानुपाहितत्वं विशेषणं दे-
यम् । होमे त्वाग्निप्रक्षेपविधिकेति विशेषणमिति सर्वे पूर्वपक्षाः
परास्ताः ।

२३ अथ यदाहवनीयन्यायः—

सोमयागे “पदे जुहोति” इति श्रूयते । तस्य चानुपपत्तिः
“पज्जुहोति तदाहवनीये” इति श्रुतेः सामान्यायाः सङ्कोचापत्तेरित्य-
त्र मिद्धान्तमूत्रम्—“निरवकाशत्वात्” इति । पदे जुहोतीत्यस्य
निरवकाशत्वापत्त्या आहवनीयवाक्यस्य सङ्कोच एव युक्तः । त-
थाच निरवकाशवचनविषयातिरिक्ते सामान्यवचनस्य प्रत्युत्ति-
रिति । एवं ज्योतिष्टोमे “सोमेन यजेत” इति सामान्यश्रुतिर-
स्ति, तथा “राजन्यवैश्यौ फलचपमाभ्याम्” इति । तत्र वि-
शेषश्रुत्या सामान्यश्रुतेर्ब्राह्मणमात्रपरत्वं ननु राजन्यवैश्ययोः-

पि, सोमसहितफलचमसाभ्यां पाग इति ।

२४ अथ पदिन्यायः—

“पदपांसुना वृषमनक्ति, सप्तमं पदम् गृह्णाति” इति सोमपागे श्रूयते । तत्र कस्य पदं ग्राह्यमिति अनध्यवसाये सूत्रम्—“उपस्थितस्यागायोगात्” इति । मकरणादुपस्थितायाः सोमऋषणार्थमानीताया गोरेव पदपांसुग्राहिः । तथाच पदित्वेनोपस्थितायास्तस्या एव सप्तमं पदं पास्वर्थं ग्राह्यमिति । “ऐशानीतः सम्पूज्य गामगेनं परिक्रमयति” इति । अग्निप्रदक्षिणारम्भार्थकप्रथमपदचलनावधि सप्तमत्वं बोध्यमिति । एवं “पदे जुहोति” इत्यत्रापि तदेव सप्तमं बोध्यम् । “वर्त्मनि जुहोति” इत्यत्रापि प्रदक्षिणवर्त्मं बोध्यमिति ।

२५ अथ स्फ्यादिलष्टेऽयाधिकरणम्—

“पत् स्फ्ये आश्लिष्येत्, तदधो मृज्यात्, उरुविक्रपाय द्वादशकपालञ्चरुं निर्वपेत्” इति श्रुतिः ।

‘स्रङ्गाकारः स्वादिरः स्फ्यश्चरोरावर्तनाय सः’ ।

पत्—पदि अग्निष्टोमे पागे चरोरावर्तने चरुसंश्लेषः स्फ्ये भवेत्, तत्—तदाऽधो—भूमिभागं मृज्यात्—शोषयेत् । तत्र उरुविक्रपाय—विष्णवे द्वादशकपालं चरुं द्वादशाहुसर्पं कुर्यात् ।

‘कपालं मुन्मथं पात्रं चक्राघटितमुच्यते ।

आसुरं (१) चक्रघटितं दैवे पिड्ये च वर्जयेत्’

तथाचाग्निष्टोमे स्फ्याश्लेषे सति तन्निमित्तिकाग्निष्टोमा कृत्वा ऽग्निष्टोमपागः कार्य इति । तस्या इत्यायाश्च इष्टिरेव दर्शधर्ममाप्तेः—सर्वासाग्निष्टोमा दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः, प्रकृतिवच विकृ-

तिः' इतिन्यायेन दर्शधर्मस्य पूर्वदिने देवताऽऽवाहनस्य प्राप्तिः ।
 तथा च परदिने स्फ्याश्लेषमंशपेऽपि पूर्वदिने आवाहनं का-
 र्यमेव । अन्यथा सति यागे तत्राङ्गवैगुण्यापत्तेः; इत्यत्र सिद्धा-
 न्तसूत्रम्—“न नैमित्तिकत्वात्” इति । नैमित्तिके निमित्तनि-
 श्वयवानधिकारी । तेन पूर्वदिने तदभावात् यागाधिकारः । प्र-
 षानाधिकाराभावे च कथमङ्गानुष्ठानमिति पूर्वदिने नाऽऽवा-
 हनम् । परदिने स्फ्याश्लेषे सत्पापे नाऽऽवाहनं, तत्र पूर्वाद-
 नस्याङ्गत्वादिति तत्राऽऽवाहनवाच एव । निमित्तनिश्चयश्चासति
 प्रतिषन्धे अवश्यमेव कर्तव्यमित्येवंरूपः । तेन भविष्यद्विवाहा-
 दिनिमित्तक्रमाभ्युदीपककरणं सिद्ध्यति । अन्यथा भाविनि मा-
 नाभावेन (१) नेषामनिश्चयात्तत्रापि वृद्धिश्चादं न स्यात् । इत्यायां
 तु तादृशो निश्चयो नास्ति स्फ्याश्लेषसंशयेन संशयादिति ।

२६ अथ कृष्णलन्घ्यायः—

“कृष्णलान् श्रपयेत्” इति व्रीहिविकृतिपागे श्रूयते ।
 कृष्णलश्च कलापाकारः स्वर्णभापनिर्मितः । तत्र यागे व्रीहि-
 धर्मावघातपातया तुषाभावेऽप्यदृष्टार्थं कृष्णले ऽवघातः कार्यः
 इत्यत्र सूत्रम्—“द्वाराऽसम्भवात्” इति । अवघातस्य वैतुष्यं
 द्वारं, तस्य च तत्र स्वतः सिद्धत्वादवधानो व्यर्थः । नचादृ-
 ष्टार्थः । दृष्टार्थत्वे सम्भवत्यदृष्टार्थत्वकल्पनाया अपुक्तत्वाद्गौरवा-
 दिति कृष्णले ऽवघातवाचः ।

२७ अथ कपालाधिकरणम्—

“व्रीहिमिधायिष्यं यजते, अष्टाकपालं पुरोडाशं करोति,
 पुरोडाशकपालेन तुषान् चपरयति” इति श्रूयते । अथ

(१) विषाहार्थिनाम् ।

यागे श्रुपेण न तुषप्रस्फोटनं किन्तु पुरोडाशकपालेन ।
तत्र चाष्टानां कपालानां सत्त्वात् केन कपालेनेत्यनन्धवसाये
सूत्रम् -“प्रथमोपस्थितिस्तन्त्रम्” इति । अयमाशयः-
द्रव्यासादने पाश्चिमावाधि पूर्वान्तं पंक्तिरूपेण तत्र कपा-
लस्थापनम् । तथाच यजमानसन्निधौ यत्कपालं प्रथमपुरोडाशार्थ-
मासादित तस्य सन्निहितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेन च तदेव तुषप्र-
स्फोटनार्थं ग्राह्यमिति । तथाच लक्षणया प्रथमोपस्थितपुरोडा-
शकपालेन ह्यन्वयबोधः । अत्रं पुरोडाशकपालेत्यत्र लक्षणा-
या आवश्यकत्वात् । लक्षणया यदि पुरोडाशप्रयोजनकं क-
पालमित्युच्यते तदा तत्र नोपवापाकाङ्क्षा । प्रयोजनवशेनोपस्थि-
तस्य प्रयोजनान्तरानाकाङ्क्षत्वात् । तथाच तत्र नोपवापान्वयः
स्यात् । तेनाधिष्ठाने लक्षणा कर्तव्या । पुरोडाशाधिष्ठानव्यकपाले-
नेत्यर्थः । अधिष्ठानन्तु स्थितिरेवेति ।

२८ अधार्थवादाधिकरणम्-

“शम्भुः सर्वदेवेश आशुतोषः सर्वकामफलप्रदश्च” इत्यर्थ-
वादः श्रूयते । कार्यान्वितशोधकस्वन्तु सर्वशब्दानाम् । अपेवा-
दस्य सिद्धार्थकत्वात् अन्वयबोधाननकत्वात् व्यर्थमेवाभिधान-
मित्यत्र सूत्रम् -“विधिशेषत्वात्प्रामाण्यम्” इति । वि-
धिशेषत्वात् विध्येकवाक्यत्वात् । तथाच -यस्यार्थवादस्य वि-
धिसमाभिव्याहारस्तस्य प्रामाण्यमिति । विधिश्च द्विविधः-कलृप्तः
कल्प्येति । तथाचात्र विधिः कल्प्यः । तस्मात् ‘सर्वकाम्यका-
मः शम्भुं यजेत’ इति । कलृप्तविधिर्नैवा-‘वायुर्वै सोपिष्टा(१)
देवता’ इत्यर्थवादस्य “वायव्यं ज्वेतमालमेत” इति श्रुतविधिनै-
कवाक्यत्वमिति ।

२९ अथ विरोधाधिकरणम्—

“औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायति” इति ऐन्द्रयागे श्रूयते. । तत्रैव यागे ‘सर्वा औदुम्बरी वेष्टयितव्या’ इति कात्यायनोक्ता स्मृतिः । तथा च स्मृतेरपि श्रुतिमूलकत्वादुभयोः समबलत्वेन स्पृष्ट्वेत्यत्र श्रुतौ (१) उपस्पर्शलक्षणाया अयोगात्, एवं स्मृतावपि सर्वपदसङ्कोचस्यायुक्तत्वादनुपपत्तिरित्यत्र सूत्रम्—“श्रुत्या स्मृत्यतिर्थाध्यते” इति । श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । तथा च स्मृतौ सर्वपदे सङ्कोचः—स्पर्शयोग्यभागं विहाय सर्वा वेष्टयितव्येति । नच स्मृतेरपि समानार्थकश्रुतिमूलकत्वमिति वाच्यम् । स्मृत्या ऽनुधीयमाना श्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन स्मृतिसमानार्थिका अनुमातुं न शक्यते किन्तु श्रुत्यनुगुणैवानुमातव्येति । औदुम्बरी—उदुम्बरवृक्षानिर्मिता पशुबन्धनार्थं स्थूणा, तस्या एव यूपसंज्ञेति । माधवीये तु औदुम्बरी उदुम्बरशाखेति व्याख्याता ।

३० अथ प्रतिनिध्यधिकरणम् ।

“ग्रीहिभिर्पजेत” इत्यत्र ग्रीहेरुपादाने कृते तदपचारे सति यागो न सम्भवति । न च यवोपादानं कार्यं विकल्पे एकोपादाने ऽन्यग्रहणस्य निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवेनाशास्त्रार्थत्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रे—“पूतीकाविधिदर्शनात्” “सारूप्यं तन्त्रम्” इति । तथाच प्रतिनिधिना सहशेन कर्माऽऽचरणीयम् । अन्यथा “यदि सोमं न बिन्देत्, पूतीकानभिपुण्यपात्” इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अयम्भावः—ग्रीहिर्न चरुसाधनं, किन्तु तदवयवस्तण्डुलः । तथाच ‘ग्रीहिभिर्पजेत’ इत्यत्र

(१) सर्ववेष्टनस्मृतियत्नेन स्पृष्ट्वेति पदस्य परब्रह्मवधानेन स्पर्शकृतेत्यर्थे लक्षणाया अयुक्तत्वादित्यर्थः ।

व्रीहिशब्दस्य तदवयवे लक्षणा । तेन व्रीहवयवप्रत्यभिज्ञायाः
शाल्यवयवेऽपि सदृशत्वदर्शनात् व्रीहभावे शालिग्राह्य इति ।
एतन्पापमूलं वचनं ।

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः” इति ।

अन्यथा प्रतिनिधिस्वीकारे “मौद्गक्षरुर्भवति, अपशीया वै
मापाः” इति मापनिषेधानुपपत्तिरमाप्तत्वात् । अत्र च मापा इति
बहुवचनं मापमिश्रितमुद्रस्यापि निषेधार्थम् । तथाच प्रतिनिधित्वेन
प्राप्त्या निषेधः । एवं ‘काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहगन्धरसादिना
सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्’ इति पैठीनसिवचनादपि यथायथं
प्रतिनिधिर्बोध्य इति ।

अत्र वदन्ति—किं तावत्प्रतिनिधित्वम् ? । न हि तत्कार्यकारि-
त्वम् । तत्रैव मुख्ये गतत्वात् । नच तदभावे तत्कार्यकारित्वम् ।
होमाद्ययोग्येन यजमानेन संकल्प्य यागादौ प्रतिनिधिकरणे य-
जमानस्य सत्त्वेन तत्प्रतिनिधावगतत्वात् । नच तदभाव इत्य-
त्र तदयोग्यत्वे इत्यर्थः । विज्ञेनापि यजमानेन वाचनिकप्र-
तिनिधिकरणे ऽसत्त्वात् । ‘होतारं वृणुयात्’ इति विधेः । न
च तत्र होता न प्रतिनिधिः किन्त्वङ्गमेव, तत्र स्वयं प्रसेपस्य
विधानात् । होता तु न सागकर्ता तस्य द्रव्ये स्वत्वाभावात्
किन्तु प्रसेपोच्यते । मुख्ये यागे सागरूपे यजमान एवाधिका-
री, अतो लक्षणं युक्तमेवेति वाच्यम् । तथाऽप्यन्यकार्यस्या-
न्यान्यत्वात् । व्रीहित्वेन कारणत्वस्य श्रुतत्वात् । अन्य-
था व्रीहेर्व्यभिचारेण जनकत्वं न स्यात् । उच्यते । तथा-
गत्वेन तत्र विहितचरुत्वेन-एवं तच्चरुत्वेन तत्र विहितद्रव्यत्वेन
कार्यकारणभावस्य वाच्यत्वादुक्तमेव लक्षणमिति ।

३१ अथ फलभूताधिकरणम्—

आधाने दक्षिणा श्रूयते “एका देया, तिस्रो देयाः, षट् देयाः” इति । अत्र चैकदक्षिणावरुद्धे दक्षिणान्तरस्य निराकाङ्क्षनयाऽनन्वयात् वाशब्दः कल्प्यते । तेन एका वा देयेति । तथाच तिस्र इत्यत्राऽऽकाङ्क्षा भवति । वाशब्दस्य कोट्यन्तराकाङ्क्षोत्थापकत्वात् । तथा च “अल्पेनेष्टस्य ससिद्धावधिके कः भवतीति” इति न्यायात् गोत्रयादिदक्षिणायामप्रष्टुतौ तद्देदामाप्यमित्यत्र सूत्रम्—“यो भूय आरभते, तस्य फले विशेषः” इति । भूय इति बहुशब्दस्य सिद्धम् । तेन भूयः बहुपकारणाङ्गकम्, उत्कृष्टाङ्गकञ्च; एवं बहुकालकृच्छसाध्यै, कृष्टोत्कर्षसाध्यञ्च । आरभते—करोति । तस्य फले विशेषो बहुकालव्यापकत्वम् । फलगतोत्कर्षविशेषश्च भवतीत्यर्थः । तेनाधिकफलाधिना तिस्रो देया इति ।

अत्र वदन्ति । “स्वर्गकामो वसन्ते आदधीत” इत्याधानविधौ स्वर्गकाम इति श्रवणात्तत्कामना-आधिकारः, नतु स्वर्गविशेषकामना । तथा चाधिकारिमविष्टकामनायामनुलोलितफलस्य यागजन्यत्वे ऽतिप्रसङ्गात् कथं फलभूमेति ? उच्यते । यथा दीपमात्रार्थी दीपं करोति तत्र तैलबहुत्वे तस्याधिककालव्यापकत्व, वस्तुत्कर्षे दीपोत्कर्षः, कारणवैलक्षण्यात् । तथाऽप्रापे सामान्यकामनाया आधिकारात् सामान्यफलं भवत्येव, विशेषस्तु कारणवैलक्षण्यात् । विशेषफलेऽपि सामान्यधर्मो ऽस्त्वेष । नचातिप्रसङ्गः । अन्यफलप्रयोजकरूपासत्त्वादिति ।

३२ अधानुपद्गाधिकरणम्—

“पारमेष्ठ्यकामः परमोष्ठनं यजते सास्वन्तम्” इति श्रु-

त्पा परमेष्ठिदेवतावरोधे देवतान्तरं निराङ्गाङ्गमिति । तथाच
भास्वन्तमित्यत्र पारमेष्ठ्यकाम इत्यस्य यजते इत्यस्य चानुप-
क्रातुर्मान्तरविधिः । तत्कामो भास्वन्त्वं सूर्यं यजते इत्यत्र सूत्रम्—
“वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वम्” इति । तथा च भास्वन्त-
मिति परमेष्ठिविशेषणम्, न तु रूपपरं, वाक्यभेदाभिप्रायं रूढ्यर्थोऽपि
त्यजयत इति । एवमनुपङ्ग एकत्र समभिव्याहृतस्य पदस्य वाक्या-
न्तरे समभिव्याहारः । तत्कल्पनञ्च तात्पर्यकल्पनाधीनम् । तत्र च
मानाभावः । यत्र तु तत्प्रमाणमात्रे तत्रानुपक्राधिकारणन्यायो न
भवतीति इति बोध्यम् ।

३३ अथ देवतासाहित्याधिकरणम्—

“अग्नीषोमीयं पृथुमालभेत ” इत्यत्र “द्वन्द्वात्परो यः श्रूयते
स प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायाच्छ्रुत्ययबोध्यदेवतात्वस्य
प्रत्येकमन्वयेन प्रत्येकं देवतात्वं युक्तम् । अत एव ‘मनोतास्यग्ने
मारिरिपस्त्वन्वये जुषस्व सर्वरीरं नियुंस्व वाह ” इति मन्त्रेण
केवलाग्निप्रकाशकेन होमः सङ्गच्छते । सोमस्य होमस्तु परिभाषिके-
ण मणवादिचतुर्थ्यन्तनाम्नेत्यत्र पूर्वपक्षे सूत्रम्—“विकल्पाप-
त्त्या अष्टदोषग्रास्तात्” इति । साहित्यान्तरञ्चिन्नयोः केव-
लाग्नीषोमयोर्धर्मिणोस्तात्पर्यविषयत्वे विकल्पापत्तेः । एकदेवता-
वरुद्धे यागे देवतान्तरविधानस्य साकाङ्क्षत्वाय विकल्पः स्यात् ।
तथा चाष्टदोषग्रास्तः । ते च वक्ष्यन्ते ।

अत एव ‘यदग्ने च प्रजापतये च सायं जुहोति, य-
त्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातः’ इत्यत्र प्रत्येकश्रुतावपि सा-
हित्येन देवतात्वमुक्तम् । नच यागे चतुर्थ्यन्तपदप्रयोगे समाहारः
प्रयोज्य इतरेतरो वेति वाच्यम् । समाहारे साहित्यस्य विशे-
ष्यत्वात्, तस्य च देवतात्वाभावात् । इतरेतरे तु पदार्था एव

विशेष्या इति स एव आदरणीयः । तेनाग्निप्रजापतिभ्यां स्वा-
हेति वाच्यम् । “द्वन्द्वात्पर” इति न्यायस्तु यत्र साहित्यान्वयो
योग्यस्तत्परः । यथा शस्त्राशस्त्रहतानामित्यादौ । ‘इन्द्राग्नि-
लोकाभ्यामोति तर्हीये स्नानमात्रतः’ इत्यादौ चेन्द्राग्न्योरेकलोकाभा-
वादिति । तथाच मनोहामन्त्रे अग्न इति पदस्य सोमसाहित्ये ल-
क्षणा । नच लक्षणा स्वार्थहानि-परार्थकल्पना-दोषद्वयदुष्टेति
वाच्यम् । अनन्यगतिकत्वात् ।

अथ विकल्पः—स द्विविधः । ऐच्छिको व्यव-
स्थितश्च । आद्यो यथा—“ग्रीहिर्भर्षजेत” “यवैर्वा पजेत”
इत्यनेन पागे हेतुत्वमुपयोर्बोध्यते । तत्र चैकसाधनावरुद्धे सा-
धनान्तरविधेर्निराकाङ्क्षतापत्त्या विकल्पार्थं वाशब्दः यवैर्वे-
ति । वाशब्दार्थश्चान्यतरव्यवच्छेदेनान्यतरान्वयः । तेन ग्रीही
यवाभावः । सहकारियवे ग्रीह्यभाव इति । नच ग्रीह्यभावे यव
इति यवस्य पश्चादुपदेशात् प्राप्यते, यवाभावे ग्रीहिरिति कुत
इति वाच्यम् । ग्रीहिजन्यपुरोडाशे यवस्य सहकारित्वे ग्रीह्यभावे
यव इत्येव न स्यात् । नच समुच्चय एव कथं न कल्प्यते इति वा-
च्यम् । तर्हि एकस्य यजतिपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाच यजेनेति
पदेन प्राधान्येनैशोमयस्य हेतुत्वं बोध्यते । तच्च विकल्पे वि-
ना ऽनुपपन्नमिति । तेन यवजन्यपुरोडाशे ग्रीह्यभावः कारणम-
वच्छेदको वा । नच यत्रोभयमस्ति तत्र को ग्राह्य इति वा-
च्यम् । तत्र यागमात्र एवान्यतराभावविशिष्टस्याऽन्यतरस्याभा-
वात् इति पूर्वपक्षे सूत्रम्—“इच्छातो नियम” इति । तेन
तुल्यवत्त्वोर्विकल्प ऐच्छिकः । तथा च यत्र ग्रीहिमात्रमस्ति पुरुष-
स्य न तु न तत्रेच्छा, तत्र यागनिगृहिरेव । एव यजेऽग्नौ ।

ऐच्छिकविकल्पे ऽष्टौ दोषा यथा—स्वार्थस्य ग्रीहेस्त्यागः, प-

सार्थस्य ग्रीह्यभावस्य कल्पनं, ग्रीहिभिरिति तृतीयार्थस्य साधन-
त्वस्य प्रकृत्यर्थे ऽनन्वयः, अन्वयश्चाप्रकृत्यर्थे ग्रीह्यभावे इति
ग्रीहिपक्षे चत्वारो दोषाः । एवं यवपक्षेऽपीत्यष्टौ दोषाः ।

“स्वार्थत्यागो ऽन्यार्थकल्लाप्तिः प्रकृत्यर्थेऽप्यनन्वयः ।

अन्वयश्चाप्रकृत्यर्थे द्वयोरित्यष्टदोषकाः” इति ।

अत्र वदन्ति । ग्रीह्यभावस्य जनकत्वे जनकीभूताभावप्रतिपौ-
गित्वेन ग्रीहेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिः(१) । नच यवजन्ययागे तदस्त्ये-
वेति वाच्यम् । नहि “यवैर्यजेत” इत्यनेन पृथग्यागविधिः, वाक्य-
भेदापत्तेः । किन्तु प्राप्तपुरोडाशकरणक्याने ग्रीह्येयवयोः सा-
धनत्वविधिः । तथाच यवजन्ये यागे ग्रीहेः फलोपधा-
नाभावेऽपि जननयोग्यताऽस्त्येवेति तस्य प्रतिबन्धकत्वं विरु-
द्धमेव । तयोर्जनकत्वञ्च तृणारणिमणिन्यायेनेति । अत एव
‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांवत्सरिकमाचरेत्’ ।

इत्यनेन प्राप्ते सांवत्सरिके श्राद्धे मृताहविधानम् । तदसम्भवे तत्रैव
कृष्णैकादश्यां विधानं, नत्वेकादशीनिमित्तकश्राद्धान्तरं विधीयते ।
तथा सति तस्य श्राद्धस्य सपिण्डीकरणोत्तरत्वेन मृताहानिनि-
मित्तकत्वेन च त्रैपुरुषिकत्वापत्तेरिति । नचैवमापि तस्य मृताहानिनि-
मित्तकत्वमेवेति वाच्यम् । एकोद्विष्टं मृताहानि’ इत्यस्य मृता-
हानिनिमित्तकत्वयोग्यताया आर्थत्वात् । योग्यता च तादृशवि-
धिविषयत्वमिति ।

अत्राहुः—ग्रीह्यभावस्याङ्गत्वं न श्रुतं, किन्तु कल्प्यम् । तथा
चावच्छेदकत्वेनोपपत्तौ न तस्य कारणत्वं कल्प्यते । तेन ग्रीह्यभा-
वावच्छिन्नत्वेन यवस्य हेतुतेति । अभावस्यावच्छेदकत्वकल्प-

(१) तद्वत्तायुद्धि प्रति तदभाववत्ताबुद्धेरिव तुल्यविच्छिद्येधन्या-
पात्तदभाववत्तायुद्धि प्रति तद्वत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

नपेवैको दोषो बोध्यः । केचित्तु ग्रीहेमुखत्वं यस्यानुरूपत्वमुपयोपस्थितौ मुख्यत्वाद् ग्रीहेस्व ग्राह्य इति वदन्ति । तन्मते—

‘वैशाखे पीर्णमास्यां तु नरो भक्तिसमन्वितः ।

शम्भु हरिं वा सम्पूज्य स्वर्गलोके वसेच्चिरम्’ ॥

इत्यैच्छिकविकल्पोदाहरण बोध्यम् ।

व्यवस्थितविकल्पो द्विविधः । मुरूपकल्पानुवल्पभेदेन शास्ताशस्तभेदेन च । आद्यो यथा—‘कुशोः काशैर्भवेच्छाद्धम्’ इत्यत्र काशो कुशाभावः सहकारी, नतु कुशो काशाभावः । सत्यपि काशो कुशस्यैव ग्रहणान्मुरूपत्वात् । तेनावयवदोषाः । कुशपक्षे स्वार्थहानिः परार्थकल्पना कुशजनकत्वबाधः अभावस्यावच्छेदकत्वम् । काशपक्षे स्वार्थहानिः स्वार्थस्य जनकत्वाभावश्चेति । शास्ताशस्तभेदश्च—कचिच्छतस्यपेक्षः कचिदैच्छिक इति यथायथ दोषा बोध्या इति । शास्तत्वमधिकफलजनकत्वमिति ।

१४ अथ यावज्जीवाधिकरणम् ।

“सन्ध्यामुपासते ये तु” इत्याद्यर्थवादोपस्थितफलकामनाया अधिकारत्वबोधात् । अन्यथा ऽर्थवादवैयर्थ्यात् । तथा च फलकामनाविरहे ऽधिकाराभावात्तदकरणे प्रत्यवायो न स्यात् । अशौचकालवदितत्र पूर्वपक्षे सूत्रम्—‘यावज्जीवश्रुतिविरोधात्’ अ० २ पा० ४ सू० २ इति (१) । “यावज्जीवमहरह” सन्ध्यामुपासीत” इति विधिना “शुचिः कुर्यात्” इत्यनेनैकवाक्यतया (२) शौचकालीनजीवनस्य सन्ध्यावन्दनव्याप्तिर्नोपिद्यतेति तद्व्यापारस्या न फलकामना

(१) ‘कर्तुं वा श्रुतिसंयोगात्’ इति पाठः ।

(२) ‘शुचिश्चकालजीवी कर्माधिकारी’ इति सूत्रम् ।

तत्राधिकारः । अर्थवादस्तु विध्यपेक्षया दुर्बलः स्तुतिरूपः कर्तृ-
भोत्साहार्थम् । तथाचोक्तम्—‘प्ररोचना चाद्गतपोषधुज्यते’ इति ।

३५ अथ जातेष्टवधिकरणम् ।

अद्वयपुष्कणपक्षश्राद्धादी पक्षव्यापकश्राद्धस्य प्रशस्तत्वम् ।
तस्याधिकफलवत्त्वम् । तेन फलजनकत्वं तस्य सिद्धम् । तथाच
फलकामनाया अप्रकारत्वे काम्यत्वाभिसत्त्वहानिः स्यादित्यत्र
भाष्यम्—‘जातेष्टिवत्सम्बलित्वाधिकारात्’ इति । यथा—जा-
तेष्टेरकरणे प्रत्यवायो ‘वालहा भवेत्’ इति श्रुतेः । करणे पुत्रपुत्रत्वं
फलम् । तथाच पुत्रोत्पादकस्य तत्संस्कारकामना नियता
भवसेवेति जीवित्वसहिता फलकामना जातेष्टाधिकारः ।
तथा पक्षश्राद्धप्रवृत्तस्य फलकामना नियताऽस्त्वेव । अन्यथा
प्रत्यवायपरिहारमात्रस्य चरमकल्पाल्लघूपायादेव सिद्धेः तन्मात्रार्थं
बहुवित्तव्ययाऽऽयाससाध्ये पक्षश्राद्धे प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तत्प्र-
वृत्तस्याधिकोद्देश्यताऽस्त्येव । तथाच जीवित्वसहिता फलकामना
तत्राधिकार इति काम्यत्वेऽपि नावश्यकरणत्वहानिः ।

३६ अथ काम्यस्य नित्यापेक्षया विलम्बिताधिकारः—

“कार्तिश्यामायुष्कामः प्रातर्घृतं दद्यात्” इति श्रुत्या प्रा-
तर्दानं विहितम् । अग्निहोत्रमपि तत्काले कर्तव्यम् । तथा च
किमादौ कर्तव्यमिति तत्र मिद्धान्तः—काम्यं हि कामनापेक्षं, सा
चेष्टसाधनत्वज्ञानसापेक्षोक्ते विलम्बिताधिकारम् (१) । “यावज्जी-
वमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या कृताग्निग्रहणस्याग्निहोत्रं
जीवनमात्रापेक्षमिति नित्यं स्मृतिरधिकारम् । अतोऽग्निहो-
त्रमादौ कार्यम् । नन्वेवमुपरागे श्राद्धात्पूर्वं दानं न स्यात् ।

(१) विलम्बितो ऽधिकारो यस्मिंस्तदिति बहुवीहिः । एवं
स्मृत्याधिकारमित्यत्रापि बोध्यम् ।

नमेवैको दोषो बोध्यः । केचित्तु ग्रीहेर्मुख्यत्वं यवस्यानुक-
ल्पत्वमृमपोपस्थितौ मुख्यत्वाद् ग्रीहेरेव ग्राह्य इति वदन्ति ।
तन्मते—

‘वैशाखे पौर्णमास्यां तु नरो भक्तिमपन्नितः ।

शम्भुं हरिं वा सम्पूज्य स्वर्गलोके वसेच्चिरम्’ ॥

इत्यैच्छिकविकल्पोदाहरणं बोध्यम् ।

अथवास्थितविकल्पो द्विविधः । मुख्यकल्पानुकल्पभे-
देन शास्ताशास्तभेदेन च । आद्यो यथा—‘कुशैः काशैर्भवे-
च्छाद्धम्’ इत्यत्र काशे कुशाभावः सहकारी, नतु कुशे का-
शाभावः । सत्यपि काशे कुशस्यैव ग्रहणान्मुख्यत्वात् । तेनात्र
पद् दोषाः । कुशपक्षे स्वार्थहानिः परार्थकल्पना कुशजनक-
त्वबाधः अभावस्यावच्छेदकत्वम् । काशपक्षे स्वार्थहानिः स्वार्थस्य
जनकत्वाभावश्चेति । शास्ताशास्तभेदश्च—कचिच्छक्त्यपेक्षः
कचिदौच्छिक इति यथापथं दोषा बोध्या इति । शास्तत्वमधिकफ-
लजनकत्वमिति ।

३४ अथ यावज्जीवाधिकरणम् ।

“सन्ध्यामुपासते ये तु” इत्याद्यर्थवादोपस्थितफलकाम-
नाया अधिकारत्वबोधात् । अन्यथा ऽर्थवादवैयर्थ्यात् । तथा च
फलकामनाविरहे ऽधिकाराभावात्तदकरणे मत्परापो न स्यात् ।
अशौचकालवदिसत्र पूर्वपक्षे सूत्रम्—“यावज्जीविश्रुतिविरोधा-
त्” अ० २५।०४ सू० २ इति (१)। “यावज्जीवमहरहः सन्ध्यामुपासीत”
इति विधिना “शुचिः कुर्यात्” इत्यनेनैकवाक्यतया (२) शौचकाली-
नजीवनस्य सन्ध्यावन्दनव्याप्तिर्विधीतेति तज्ज्ञायापत्त्या न फलकामना

(१) ‘कर्तुं श्रुतिसंयोगात्’ इति पाठः ।

(२) ‘शुचिस्तकालजीवी कर्माधिकारी’ इति सूत्रम् ।

तत्राधिकारः । अर्थवादस्तु विध्यपेक्षया दुर्बलः स्तुतिरूपः कर्तृ-
प्रोत्साहार्थम् । तथाचोक्तम्-‘प्ररोचना चाङ्गवपोपयुज्यते’ इति ।

३५ अथ जातेष्ट्यधिकरणम् ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धादौ पक्षव्यापकश्राद्धस्य प्रशस्तत्वम् ।
तच्चाधिकफलवचनम् । तेन फलजनकत्वं तस्य सिद्धम् । तथाच
फलकामनाया अधिकारत्वे काम्यत्वासिद्धत्वहानिः स्यादित्यत्र
भाष्यम्-‘जातेष्टिवत्सम्बलिताधिकारात्’ इति । यथा-जा-
तेष्ट्यकरणे मत्पशयो ‘बालहा भवेत्’ इति श्रुतेः । करणे पुत्रपूतत्वं
फलम् । तथाच पुत्रोत्पादकस्य तत्संस्कारकामना नियता
भवत्येवेति जीवित्वसहिता फलकामना जातेष्ट्याधिकारः ।
तथा पक्षश्राद्धप्रवृत्तस्य फलकामना नियताऽस्त्येव । अन्यथा
मत्पशयपरिहारमात्रस्य चरमकल्पाष्टधूपापादेव सिद्धेः तन्मात्रार्थं
बहुवित्तव्ययाऽऽपाससाध्ये पक्षश्राद्धे प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तस्म-
द्वृत्तस्याधिकोद्देश्यताऽस्त्येव । तथाच जीवित्वसहिता फलकामना
तत्राधिकार इति काम्यत्वेऽपि नावश्यकत्वहानिः ।

३६ अथ काम्यस्य नित्यापेक्षया विलम्बिताधिकारः-

“कार्तिव्याप्तायुष्कामः प्रातर्घृतं दद्यात्” इति श्रुत्या प्रा-
तर्घनं विहितम् । अभिहोत्रमपि तत्काले कर्तव्यम् । तथा च
किमादौ कर्तव्यमिति तत्र सिद्धान्तः-काम्यं हि कामनापेक्षं, सा
चेष्टसाधनत्वज्ञानसापेक्षेति विलम्बिताधिकारम्(१) । “यावज्जी-
वमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या कृताग्निग्रहणस्याग्निहोत्रं
जीवनमात्रापेक्षमिति नित्यं सतित्यधिकारम् । अतो ऽग्निहो-
त्रमादौ कार्यम् । नन्वेवमुपरागे श्राद्धात्पूर्वं दानं न स्यात् ।

(१) विलम्बितो ऽधिकारो यस्मिन्स्तदिति बहुमीहिः । एवं
सतित्याधिकारमित्यत्रापि बोध्यम् ।

काम्यत्वेन तत्र विलम्बिताधिकारात् । श्राद्धस्य नित्यत्वेन श्रुतित्वाधिकारात् । तत्काले ऽधिकृताकरणेन प्रत्यवायप्रस-
ङ्गात् । श्राद्धानन्तरञ्च दाननिषेधाच्चदुत्तरमापि न स्यादिति
दानस्य याध एव स्यात् । नच दानविधिवलाद्भविष्यति दान-
विधेः श्राद्धानाधिकारिजीवत्पितृकादिपस्त्वेनोपपत्तेः । उच्यते-

‘स्नानं दानं तपः श्राद्धपनन्तं राहुदर्शने’

इति वचने, तथा—

‘स्नाने दाने तथा जप्ये होमे श्राद्धे सुरार्चने ।

पुण्यः स कालो भविता नित्यमेव सुरेश्वर’ ॥

इति वचने च स्नानानन्तरं दानस्य पाठात् श्राद्धात् पूर्वं पा-
ठाच्च दानमेवाऽऽदौ । तदानीं श्राद्धाकरणेन जातस्य प्रत्यवायस्य
पश्चात् श्राद्धकरणेन नाशात् । यथा शरदि नवश्राद्धाऽनाच-
रणजन्यप्रत्यवायस्य गौणकाले वृश्चिके करणेन नाश इति ।

अग्रेदं धोध्यम्—यदि स्वल्प उपरागे कालः तदा श्रा-
द्धमेव कर्तव्यं नित्यवायेन काम्यस्यान्यारयत्वात् । यदि स्ना-
नतर्पणाभ्यामेव कालो गच्छति तदा कालाभावात् श्राद्धं
नास्त्येव ।

३७ अथ तदन्तापकर्षणायः—

“अनुदिते जुहोति” इत्यनेनारुणोदये होमस्य कर्तव्यता
विहिता । स्नानकालोऽपि स एव । तथा च निरवकाशत्वा-
द्धोम एव कर्तव्यस्तदानीं न स्नानं, तत्पूर्वञ्च न स्नानं रात्रि-
त्वात् । तेन स्नानं विनैव होमः । तेन ‘स्नातो अधिकारी भवति’
इत्यत्र (१)मङ्गोच इति पूर्वपक्षे सूत्रम्—“तदन्तापकर्षादुपप-
त्तेः” इति । रात्रावलम्पीः कालकर्त्री । दुःस्वप्नेन्द्रियश्रवणादिना

(१) अनुदितहोमकर्तृतिरिक्तयेति भावः ।

अशौचं जातम् । नहि सवि अशौचे होमः । अतः स्नानं तत्पूर्वं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनञ्च पूर्वं सन्ध्यावन्दनहीनस्य कर्मानर्हत्व-
बोधनात् । सूत्रार्थस्तु तदन्तत्वादपकर्षः—तस्य पूर्वकर्तव्यतेति ।
तथा च स्नानानन्तरकर्तव्यत्वात्स्नानस्यापकर्षः । विहितकालं
विनाऽपि पूर्वाचरणमिति । तेनारुणोदयस्नानविधिस्तुदितहो-
मीतरपरः ।

३८ अथ तदाद्युत्कर्षन्यायः—

उत्कर्षः स्वकालं विहायोत्तरकालकर्तव्यता । तथा च
पत्कर्षं तदादिभूतं तत्स्वकाले ऽकृत्वा तदुत्तरकाले कर्तव्यम् ।
यथा सपिण्डनं स्वकाले ऽपराहे कृत्वा तद्विषयीयं सांवत्सरिकं
मध्याह्नाभावेऽपि कर्तव्यं सपिण्डनस्य तदादित्वात् । नच
तदन्तापकर्षन्यायात्सपिण्डनं पूर्वाहे कृत्वा सांवत्सरिकं मध्याहे
क्रियतामेकस्य कालस्यागे विनिगमनाभावादिति वाच्यम् । स-
पिण्डनस्य भावरूपवितृत्वमाप्तिफलकत्वात् । भावात्मकफलं तु
मुख्यकालेनैव भवतीति । सांवत्सरिकस्य मत्पचायपरिहारमात्रा-
र्थकावेन गौणकालेऽपि सम्भवात् ।

अथ केचित्—

‘तेनैव च सपिण्डरं तेनैवाष्टिकमिष्यते’

इतिवचनात् सपिण्डनात्पृथक् न सांवत्सरिकं कर्तव्यमिति
वदन्ति । तन्न—

‘अमंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाष्टिकं मयमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा’ ॥

इस्य निर्विषयत्वापत्तेः । तेनैव च सपिण्डत्वमिति वचन-
स्यानाकरत्वात् । साकरत्वेऽपि एकादश्यादिक्रियमाणपनिषत्स-
पिण्डनपरमिति ।

३९ अथ संयोगपृथक्त्वन्यायः—

“त्वादिरे पशुं वध्नाति” स्वादिरं धीर्यकामस्य यूपं करोति” इति श्रुतिभ्यां स्वादिरस्य नित्याङ्गत्वम्, काम्याङ्गत्वञ्च बोधितम् । काम्यञ्च कामनामापेक्षत्वादनियतम् । तथाच सति अनिसंयोगविरोधः । संयोग सम्यन्धः प्रकृते तादात्म्यमिति यावत् । नच स्वादिरः काम्य एव । तथा काम्यत्वेन मास्ते त्वादिरे पशुवन्धनाश्रयस्त्वमात्रं “त्वादिरे पशुं वध्नाति” इत्यनेन विधीयते । तेन यत्र कामनाविरहाद्युपाभावस्तत्र पशुवन्धनाभाव एवेति वाच्यम् । स्वादिरे इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सान्निभ्या-देवाश्रयलाभात् । यस्यानियताङ्गत्वं तत्र नित्याङ्गत्वं नास्त्येव । यथा “चमनेनाऽपः प्रणयेत्, गोदोहेन पशुकामस्य” इति । चमसो—यत्काष्ठनिर्मितं मणीतार्थं पात्रं सः । गौर्दुह्यते ऽत्राति गोदोहो दोहनपात्रम् । गोदोहेनाऽपः प्रणयनं कामनासम्भवे एवेति तस्यानियताङ्गतेति । तथा च स्वादिरे नियतत्वमनियत-त्वञ्च विरुद्धमित्यत्र सूत्रम्—“एकस्योभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” इति । एकस्याङ्गस्योभयत्वे नित्यत्वकाम्यत्वोभयत्वे संयोगयोः प्रयोजकधर्मसम्बन्धयोः पृथक्त्वं द्वित्वं प्रयोजकमिति । नियताङ्गत्वप्रयोजकं यागं प्राति नियतपूर्वसत्त्वं, काम्याङ्गत्वप्रयोजकं यागं प्राति नियतपूर्वसत्त्वं यस्याङ्गत्वप्रयोजिका कामना । एतदुभयसम्बन्धयोः पृथक्त्वमस्त्येव । स्वादिर इति । अयम्भावः—यूपे पशुं निबध्नाय भोक्षयेदालभेत् । तत्र परिभाषया यूपे पशुनिबन्धनमावश्यकम् । ततः स्वादिरयूपस्य नियतत्वमेव । तत्रैव यूपे काम्यत्वं बोधितम् । अपिना नियतत्वं कर्तुं समर्थम् । अतो ऽत्र न नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोधः । तेन यस्य न कामना तेनापि स्वादिरः कर्तव्य एवेति । भाष्यीषे तु “त्वादिरे पशुं वध्नाति”

इसत्र “खादिरो वै यूषो भवति” इति पाठो लिखितः । गोदो-
हे तु कामनासम्बन्धमात्रम् । अयञ्च न्यायो ऽङ्गविषयो जाते-
ष्टिन्यायस्तु प्रधानविषयः ।

४० अथ व्यक्तिवचनन्यायः—

“आग्नेय्या जुहोति” इति श्रूयते । आग्नेयी अग्निप्रका-
शिका ऋक् । तस्याश्च स्थाने स्थाने नानाविधायाः श्रुतत्वात् सर्वा
एव ग्राह्या इति केचित्, तन्न । मच्छन्नेदवर्तितादृश-
ऋक्शङ्कया ऽप्रवृत्तेः । तथा च यस्यामृचि इच्छा तथैव जुहुया-
दित्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“व्यक्तिवचनानां सन्निहितवि-
शेषपरत्वात्” इति । व्यक्तिमात्रवाचकपदानां सन्निहितत-
रसन्निहिततमसन्निहितपरत्वात् । व्यक्तिवाचकास्तु योगार्थमा-
त्रपुरस्कारेण प्रवृत्ताः पाचकादिशब्दाः । पाचकशब्दः पा-
ककर्ममात्रे प्रयुज्यते । पाचकमात्रवृत्तिधर्मश्च न पाककर्तेति न
तत्र प्रयोगः । एवञ्चाग्नेयीपदमपि व्यक्तिमात्रवाचकम् ।
अग्निर्देवता अस्या इति योगार्थत्वात् । तथाच सन्निहितैव ऋक्
ग्राह्येति । मीमांसकमते रूढं घटादिपदं जातिवाचकम् । योगार्थ-
प्रवृत्तत्वं व्यक्तिमात्रवाचकं तत्र समुदायशक्त्यभावादिति । तेन
गां दद्यादित्यत्र यत्तेच्छा तां गां दद्यात् । तत्र नायं न्यायः
व्यक्तिवाचकत्वाभावादिति ।

४१ अथ पणपुराणन्यायः—

“पुराणं षोडश पणा” इत्यत्र षोडशपणघाटितं पुराणं श्रुतं
तत्र च षोडशत्वं चरमव्यक्तेः । तथाचान्येषां पणानां कथं
तद्वटकत्वमिति चेन्न, प्रत्येकापेक्षया सर्वेषां षोडशत्वात् ।

४२ अथ दण्डापूपन्यायः—

पिष्टकेषु पाकार्यं स्थाल्यामधिश्रितेषु एकस्मिन् पक्षे तदुद्ध-

रणं सूच्यग्रेण दण्डेन क्रियते । अत्र च अपूपस्योद्धरणे दण्डस्योद्धरणं भवतीति ।

४३ अथ द्यूतपणन्यायः—

द्युते मथमक्रीडायां यः पणः कृतः ततो द्विगुणः पणो द्वितीयवारक्रीडायां पराजयिना दुःखात्क्रियते । एवं तृतीयवारं दारपितृगुणादि । अत एव जिकनमष्टेन मथमप्राजापत्यानन्तरं द्वितीयादिप्राजापत्ये दुःखाधिरूपादेकधेनुनाचिता किन्तु धेनुद्वयादीत्युच्यते ।

४४ अथ कपिञ्जलाधिकरणम्—

“कपिञ्जलानालमेत” इति श्रुत्वा कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितम् । तच्च विवक्षितं विधेयगतसंख्यात्वात् । कपिञ्जलस्यान्यतो ऽमासत्वाद्विधेयत्वम् । बहुत्वञ्च त्रित्वमारभ्य परार्द्धपर्यन्तमित्यनध्यवसायेनाप्रवृत्त्या तद्वेदामामाण्यापत्तिरित्यत्र सूत्रम्—“प्रथमोपस्थितेनन्त्रत्वात्” अ० ११ पा० १ सू० ४३ इति (१) । त्रित्वोत्पत्त्यनन्तरं त्रित्वमाहितैकत्वेन चतुष्टयं जन्यते इति मते त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव बोध्यते । यस्य मते ऽपेक्षानुद्धिर्विशेषसहकृतैकैकत्वत्रयेण त्रित्वं जन्यते इति, तन्मते चतुष्टोत्पत्तिकाले त्रित्वस्यानुपस्थितत्वाच्च पूर्वव्याख्या समीचीना । किन्तु प्रथमोपस्थितिशब्देन लाघवमुक्तम् । तथाच व्यक्तिलाघवात् त्रित्वमेव बहुत्वमिति । कपिञ्जलो जलचरः पक्षिविशेषः ।

४५ अथ तक्षस्तूत्राधिकरणम्—

“पर्यङ्कीपतक्षमूत्रे च्छिन्ने आयुपीमिष्टिं निर्यपेति” “आश्विन्यां जुहोति” इति श्रुतिः । पर्यङ्कारिमाणज्ञापनार्थं तक्षणा

(१) “प्रथमं वा नियम्यते कारणावृत्तिक्रमः स्यात्” इति पाठः ।

यत्सूत्रं पर्यङ्कार्यककाष्ठे अर्पितं तस्य दैवाच्छेदे इत्यर्थः । अत्र च
इष्टेः प्रधानत्वकल्पने फलकल्पनाऽधिकारकल्पनयोगौ रवापत्त्या-
(१) पर्यङ्कस्यैवाङ्गित्वं कल्प्यते इति पूर्वपक्षे सूत्रम्—“अलौकि-
कस्य लौकिकाङ्गत्वायोगात्” इति । अयमभावः—अङ्गस्य
प्रधानविधिसापेक्षत्वं निश्चितम् । पर्यङ्के च प्रधाने विध्यभावा-
दिष्टेन तदङ्गत्वं किन्तु सूत्रच्छेदनिमित्तकं तत्सूचितामङ्गलनाशाय
कर्मान्तरमेवेति ।

४६ अथ आरम्भणीयन्यायः—

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावा-
रिप्समानः” इति श्रुताधारम्भणीयेष्टेर्दर्शपूर्वकाले कर्तव्यता
बोधिता । तथा तस्या दर्शाङ्गत्वमेव कल्प्यते कर्मभेदे गौरवादिस-
न्न सिद्धान्तः—“तस्या अतः सफलत्वात्” इति (२) । यथा
“आग्नावैष्णवमारम्भणीयाख्यं जुहोति वसुकायः” इति श्रुत्या
सफलत्वबोधनात्, तदेकवाक्यतया चैकमेव कर्मेति । तथा चा-
रिप्समान इत्यनेन दर्शारम्भकालकर्तव्यत्वमात्रं बोधितं नत्व-
ङ्गत्वमिति ।

४७ अथाङ्गस्य प्रधानकालान्वयान्वयौ—

शिखाचन्वनस्पाङ्गत्वं “विशिलोऽप्युपवीतश्च यत्करोति न
तत्कृतम्” इत्यनेन श्रूयते । कर्मभेदे ऽङ्गानां भेदादङ्गस्य प्रधानका-
लान्वयनियमात् प्रातिकर्म पृथक् पृथक् शिखाचन्वनं कर्तव्यमि-

(१) पर्यङ्केष्टेरेवेत्यर्थः ।

(२) “सङ्ख्या ऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनराऽरम्भो यावज्जीवप्रयो-
गात्” (अ० १ पा० १ अधि० ११ सू० ३१) इति सूत्रं भाष्यादि-
पुस्तकेषु दृश्यते ।

त्यत्र सिद्धान्तः—साधारणे ऽङ्गे प्रधानकालान्वयानियमात्
किन्तु असाधारणे प्रधानमयोगान्तर्गतेऽङ्गे प्रधानदेशकालान्वय-
नियमः । आद्यादिपूर्वादिनकर्तव्यनिमन्त्रणादिवारणाय प्रधान-
मयोगान्तर्गते इति ।

४८ अथ समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायः—

“अश्वं प्रस्तोतुमतिहर्तुम्याम्” इति यागविशेषे एकाश्वद-
क्षिणोभयोः श्रूयते । अत्र कीदृशो भाग इत्यत्र सिद्धान्तः—“समं
स्यादश्रुतित्वात्” (अ० १० पा० ३ अधि० १३ सू० ५३)
इति । समभागकल्पनमित्यर्थः(१) ।

४९ अध्यानेकार्थत्वाकल्पना—

“आदित्यो वै यूषो भवति” इति । अत्राऽऽदित्यपदेन
आदित्यवर्ण उच्यते । आदित्यस्य यूपत्वासम्भवात् । तथा च
आदित्यपदस्य आदित्यवर्णे शक्तिरेवाऽऽदित्यपदमयोगादित्यत्र
सूत्रम्—“अन्यापञ्चानेकार्थत्वम्” इति । लक्षणयाऽप्युपपत्तौ
न शक्तिः कल्प्यते । शक्तिकल्पने नानार्थता स्यात् सा चायुक्ता ।
अत्र च बोधकाभावे सतीति बोध्यम् । तेन हरिपदादौ न
दोषः । तत्र शक्तिग्राहकमानस्य कोशस्य बोधकत्वादिति ।

५० अथ प्रकमाधिकरणम्—

“मनसा सङ्कल्पयति, वाचा ऽभिलषति, कर्मेणा चोपपाद-

(१) पस्तुतस्तु, एवं सूत्र पूर्वपक्षसाधकम् । “अतुल्याः स्तुः
परिक्रये धियमात्या विधिभ्रुतौ परिक्रयाच्च कर्मण्युपपद्यते दर्शना-
द्विशेषस्य तथाऽभ्युदये” इति सूत्रेण—दीक्षावाक्ये प्रतिहर्तुस्तुती-
यित्वसमाख्यानात् प्रस्तोतुम्यादित्यश्रुते समाख्याभुतियलात्रि-
पमैव वक्षिणेति सिद्धान्तितम् । उभयसमुवायस्याचेनत्वेन स-
म्प्रदानत्वासम्भवाद्वाक्षिणा विभज्यैव दातव्येति च भाष्यादितो
ऽप्यन्तव्यम् ।

यति, प्रक्रमे च सकुशतिलं सलिलं त्यजति” इति श्रुत्या प्रक्रमे कर्मारम्भसमये कुशतिलसहितजलत्यागो विहितः । आरम्भश्च मनसा सङ्कल्पयतीत्यनेन बोधिता कर्मेच्छैव । तथा च कर्मकरणेच्छाकाल एव सलिलत्याग इत्यत्र सिद्धान्तः—“तस्याः प्रक्रमत्वासम्भवात्” इति । इच्छायाः पूर्वभासपूर्वदिनादावपि सम्भवात्तस्या न प्रक्रमत्वं किन्त्वभिलापस्य । तथा चाभिलापनिष्पत्तौ सकुशतिलजलत्यागः कार्य इति ।

५१. अथ पृथग्विधौ गुणविधानासम्भवः—

“स्वर्गं नयति चात्मानं तथा पितृगणानपि ।

कल्पे यः स्नाति तपसि यत्किञ्चित्सलिलाशये” ॥

इति श्रूयते । कल्पे—उपसि । तपसि—यावे । अत्र च न कर्मान्तरविधिः, किन्तु प्राप्त्यनित्यस्नाने माघाख्यगुणविधिरिति तेन पृथक् न सङ्कल्प इत्यत्र सिद्धान्तः—“पृथग्विधाने गुणविधानायोगात्” इति । पृथग्विधानं प्रकरणान्तरे विधानम् । नित्यस्नानप्रकरणे माघस्नानाविधानात्कर्मन्तरमेवेति ।

५२ अथ सर्वशक्त्यधिकरणम्—

ननु नित्यस्य यथा किञ्चिदद्भ्रह्मान्पाऽपि सिद्धिस्तथा काम्यस्यापि स्यात् विहितत्वाविशयादित्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“काम्ये सर्वशक्तिमानधिकारी” इति । अयमर्थः—काम्यापूर्वं प्रति तत्तदद्भ्रानां हेतुत्वेनैकस्याप्यभावे काम्यापूर्वानिष्पत्तेः । नित्ये तु काम्यापूर्वं नास्ति, किन्तु नित्यानाचरणस्य मत्प्राप्त्यहेतुत्वम् । तथा च शम्पयावदद्भ्रसहितप्रधानानाचरणस्य मत्प्राप्त्यहेतुत्वं कल्प्यते नित्ये प्रतिनिष्ठ्युपदेशात् । अशक्तावन्नोत्सर्गमात्रेण श्राद्धनिर्वाहविधानाच्च श्रूयते विशेषणम् ।

एतच्च बोधकाभावे सतीति बोध्यम् । “यदि सोमं न विन्दे-
त्, तदा पूतीकानभिपुणुषात्” इति बोधकम् । तथा च सो-
ममाप्त्या सङ्कल्पेन कर्मारम्भे सति यदि सोमापचारस्तदा पूती-
को ग्राह्यः । आरब्धसमापनस्याऽऽवश्यकत्वात् । नतु प्रथममेव
सोमालाभे पूतीकानादाय सङ्कल्प इति ।

५३ अथ तिर्यगधिकरणम्-

यथा जैमिनिमुत्रम्-“तिर्यग्रूपद्रुग्यार्घ्यपदेवाना कर्मसु
नाधिकारः” इति(१) । तिरश्चा विशिष्टज्ञानाभावात्, पङ्क्तोः म-
चरणशक्त्यभावेन ‘उत्थाय पूर्णा जुहोति’ इति कर्मणो बाधात्,
ऽपार्पयेति-त्रय आपर्पया ऋषिधर्मा येषा ते ऽपार्पया अन्यमूक-
बधिरा । यथा-कश्चिद्विपः परद्रव्यादिवीक्षणं रागोत्पत्तिसम्भ-
वेन नयने निमील्य तिष्ठति न किञ्चित्पश्यति । एव कश्चिद्वि-
पिः परद्रोहमिध्यावचनसम्भवेन यत्किञ्चिन्न वक्ति, मौनी तिष्ठ-
ति । तथा कश्चिद्विपः परनिन्दाश्रवणजन्यदोषपरिहाराय वनान्त
गत्वा तिष्ठति, किञ्चिन्न शृणोतीति । तथाचान्धस्य वीक्षणा
भावात् ‘यजमानवीक्षितं हविर्जुहोति’ इत्यादिबाधात्, मूकस्य
मन्त्रोच्चारणासामर्थ्यात्, बधिरस्य श्रोत्राभावेन लौकिकवैदिकव्य-
वहाराभावात्, देवानान्तु मन्त्रमपत्वेनाचेतनत्वात् । अत एव
देवग्रामो हस्तिग्राम इत्यादयो गौणप्रयोगाः ।

अत्र वदन्ति-तिरश्चा विशिष्टज्ञानाभावात्, देवा-
नां विग्रहस्यत्वेनाचेतनत्वात्प्रसक्तिरेव नास्ति कथमधि-

(१) “कर्तृर्वा श्रुतिसयोगाद्विधि कात्स्न्येन गम्यते” (अ० ६
पा० १ अधि० २ सू० ५) इति पाठो ऽन्यपुस्तकेषु ।

कारनिषेधः । अन्यथा (१)घटादीनामापि निषेधो बोध्येत । तत्रा-
हुः-पेपां तिरश्चां विशिष्टज्ञानमस्ति वालिसुग्रीवादीनां, तेषामनधि-
कारबोधनात् । देवानां तु विग्रहसत्त्वेन चैतन्यमस्त्येव “इन्द्रः
सहस्राक्षः” इति श्रुतेः । किन्तु तेषामेकदा नानायागसांनि-
ध्यासम्भवेन यागीयदेवतात्वासम्भवात् मन्त्रस्य देवतात्वमुच्यते ।
तथा च देवानां यागोद्देश्यत्वयागकर्तृत्वविरोधान्न कर्मण्यधिकारः ।

वस्तुतस्तु तिरश्चां वर्णाश्रमाभावादेवानधिकारः प्राप्त एव ।
देवानान्तु मध्ये यो यष्टा स स्वं विहायान्येषां करणे ऽवि-
रोधात्, यथा कृष्णले ऽवघातबाधः । तथा स्वंोद्देश्यकयागपाधेऽपि
न कर्मवैगुण्यमिति । यत्र चान्यमात्रदेवतायागस्तत्र स्वाच्छन्द्ये-
नाधिकारः । एवं दानेऽपि । अत एवेन्द्रादीनां महाभारतादौ
यागश्रुतिरप्युपपन्नेति ।

५४ अथ पञ्चधिकरणम्—

“यद्युना रुद्रान् यजेत” इति श्रूयते । अत्र यदुहोद्देश्यक-
एकपशुरनुचितो ऽनो रुद्रममसंरुपाः पशवो ग्राह्या इतिपूर्वपक्षे
जैमिनिमूत्रम्—“असति पाघे यैमस्तिकसंख्याया अत्या-
गात्” इति(९) । पशोर्विधेयतया तद्गतसंख्या विवक्षिता । रु-
द्रानिति बहुवचनेन साहितेन देवतास्त्वबोधनाच्च मोक्षणे नानु-
पपत्तिः । रुद्रेभ्यः मोक्षयामीति सकृदेव मोक्षणादिति ।

५५ अथ सहस्रादित्यविधेयः—

तुल्यक्रियाणां (रूपाणां) परस्परसापेक्षाणामेकाक्रियार्हत्वं

(१) घटस्थजलप्रतिमादीनामिति यावत् ।

(२) एतदधिकरणसिद्धान्तमूत्रम्—“शब्दवत्तत्त्वमप्यते, तदागमे
हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं हि यथा अन्येषाम्” (अ० ४ पा० १
यधि० ५ सू० १५) भाष्यादिपुस्तकेषु ।

साहित्यम् । (१) अनेवम्भूते सहत्वमिति । तूल्यरूपत्वञ्च तत्क्रिया-
न्वयेकतरधर्मिविशेषणत्वेनान्यतरस्यानुपास्थितत्वम् । तेन—

“दामोदराय नमसि तुलायां लोलाया सह ।

मदीपं ते मयच्छामि नमो ऽनन्ताय वेधसे” ॥

इत्यत्र सहत्वमेव दामोदरविशेषणत्वेन लोलाया उपस्थितेः ।
उक्तञ्च तूल्यरूपत्वं ‘घटं पटञ्च पश्यति’ इत्यत्राप्यस्ति एकस्याः
क्रियायाः समूहालम्बनात्मिकाया विषयत्वात्, साहित्यं तु नास्त्य-
त्तः परस्परसापेक्षामिति । तत्क्रियान्वयिषावद्भूमिनिरूप्यध-
र्मोपास्थितिविषयानामित्यर्थः । “अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा” इत्यादि-
लक्ष्ये द्वित्वादिसाधर्म्यम् । सहस्थले तु लोलायुतदामोदर-
त्वम् । तेन धर्मेणोभयोरुपस्थितिविषयत्वञ्च । चैत्रमैत्रौ स्वग्रामौ
गच्छत इति वारणाप एकक्रियेति । तत्र गमनक्रियायाः प्रत्येकं
समाप्तत्वात् । ननु तथापि द्वन्द्वेन कथं साहित्यबोधः । वच-
नक्रियापेक्षया साहित्यात्, क्रियायां शब्दोपात्तत्वविशेषणा-
भावादिति ।

५६ अथ खलेवालीन्यायः—

सोमपागविकृतौ “खलेवाली यूपो भवति” इति श्रूयते ।
खलेवाली घलीवर्द्वन्धनाय खले निष्ठातस्य मेढिकाप्लवस्य संज्ञा ।
तथा च यूपधर्मा अष्टाश्रीकरणादयः अत्रापि कार्या इति(२) ।

(१) अनुल्यरूपाणामित्यर्थः ।

(२) वस्तुतस्तु खलेवालीस्वरूपमङ्गमिषा अष्टाश्रीकरणत-
क्षणादियूपोत्पत्तिसाधनसंस्काराणां बाध एव । ये तु खलेवाली-
स्वरूपाविरोधिना यूपसंस्काराः पर्युहणादयस्ते एवात्र कार्या इति ।
स्पष्टञ्चेदं सुबोधिण्यां दशमाध्याये (पा० २ अधि० ३२ सु० ६९)

५७ अथ प्रतिपत्त्यधिकरणम्—

“शकृत्संप्रविध्यति, लोहितं निरस्याति, गुदेनोपयजति, सर्वं जुहोति” इत्यग्नीषोमीयपक्षौ श्रूयते । शकृत्संप्रविध्यतीति दृष्टान्तार्थम् । यथा पशोरुदरवर्ति शकृत् त्यजति, तथा लोहितमापि त्यजति । अन्यत्र पक्षौ शीर्षमांसोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमांसोपक्रमेणेति । तथा च “यज्ञशेषमुत्सिग्भ्यो ददाति” इति परिभाषया मांसस्य उत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता । अत्र च सर्वमहरणेन प्रतिपत्त्यभावात्कर्मवैगुण्यं स्यादित्यत्र सिद्धान्तः—“यदि फारानुपपत्तेः” इति । यदि प्रतिपाद्यं स्यात्तदा प्रतिपत्तिरङ्गमित्यर्थः ।

५८ अथ आष्टमिकविकृत्यधिकरणम्—

दर्शोदयसमपेक्षयाष्टमदिने क्रियते इत्याष्टमिकी विकृतिर्दर्शयागस्य । यथा श्रुतिः—“अष्टमे हि सौर्यं चरुं निर्वपेत् घृह्यवर्चमकामः” इति । अस्य यागस्येष्टित्वेन दर्शविकृतित्वम् । तथाच दर्शोपमातिदेशेन षड्विधहोमद्रव्याङ्गकत्वं प्राप्तम् । तथा चात्र सौर्यमित्येकवचनश्रुतावापि चरुपदके कार्यकरणगतपद्वत्त्वापि प्राप्तत्वात् इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—“एकोद्देश्यकत्वेनाकाङ्क्षितत्वात्” इति । अथैकदेवतायाः सूर्यस्योद्देश्यत्वेन एकचरुरेवाकाङ्क्षितः । अतो ऽतिदेशप्राप्तस्यापि पद्वत्त्वस्य बाध एव । दर्शे तु षट्द्रव्यस्यैव देवताभिधानादिति ।

५९ अथ धान्यमस्याधिकरणम्—

“धान्यमसि, इति तण्डुलानावपति” इति श्रूयते । अत्र मन्त्रलिङ्गेन धान्यप्रकाशनात्तण्डुलशब्दो धान्यपरः । युक्तमेतत् । तण्डुलपरत्वे ऽवघातवापापत्तेरित्यत्र सिद्धान्तः—तण्डु-

लानिति द्वितीयया क्रियाजन्यफलस्य संस्कारविशेषस्य तण्डुले
बोधनात् । मन्त्रालिङ्गेन चानुमितिद्वारा धान्ये संस्कारबोधः,
तस्य च मिलिम्बितत्वात् । यथा—इदमावपन धान्यनिष्ठसंस्कारज-
नकं धान्यप्रकाशकमन्त्रकरणत्वादिति । तथा च श्रीतान्वय-
बोधवलात्तण्डुलस्य कर्मत्वे प्राप्ते कृष्णलन्वायेनावघातबाधो न
दापाय । तथा च मन्त्रे धान्यपद लक्षणया तण्डुलपरमिति ।

६० अथ ऊहाधिकरणम्—

“अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि” इति मन्त्रः प्रकृतौ श्रुतः ।
तथा विकृतौ सौर्यचरावापे अग्नये इत्येव पाठ्य लक्षणया च
सूर्यपरः, न तु सूर्यायेति । वेदे तथाश्रुतेः कल्पने च मन्त्रत्वव्याहते-
रित्यत्र सिद्धान्तः—“अतिदेशादेवोपपत्तेः” इति । अ-
पमर्थः—यथा मन्त्रो ऽतिदेशप्राप्तः तथा मन्त्रगतसमवेतार्थत्वमपि
प्राप्तं, तच्चोहं विना ऽनुपपन्नम् । तथा च यो मन्त्रः प्रकृतौ समवे-
तार्थकः स मन्त्रो विकृतौ यद्यममवेतार्थकः, तदा समवेतार्थकपद-
प्रक्षेपः प्रयोज्य इति । ऊहश्चासमवेतार्थकपदत्वात्पूर्वकसमवेता-
र्थपदसमभिव्याहारकरणम् । यस्तु प्रकृतावप्यसमवेतार्थकस्तस्य
नोहः । यथा ‘एतद्गः पितरो वास’ इत्यस्य पार्ष्णमकृतावसमवे-
तार्थकत्वादेकोहिष्टेऽपि नोहः ।

ननु धान्यममीति मन्त्रेऽपि तण्डुलपदोहोऽस्तु । नच तत्र
लक्षणयैवोपपत्तिरिति वाच्यम् ।

वैयर्थ्यमिति तदर्थत्वादिति, नैवम् । तत्सूत्रस्य प्रतिनिधित्वेन मृ-
 द्वातपदार्थवाचकपदप्रयोगनिषेधार्थकत्वात् । यथा व्रीहिप्रति-
 निधिशालिग्रहणे “व्रीहिर्यज्ञेषु कल्पताम्” इति मन्त्रे शालिप-
 दोहाभावः । एतदपि मन्त्रे बोध्यम् । वाक्ये तु प्रतिनिधिरेवो-
 द्यः । यथा मृनाहमितिनिघावेकादश्यां श्राद्धे एकादशीत्वेन प्रयो-
 गो न तु मृत्प्रतिधित्वेनेति । अग्नये त्वा ऽजुष्टमिति । अग्निमुद्दिश्य
 त्वा-त्ताम, अजुष्टम्—अवातयामं, मोक्षामीत्यर्थः ।

६१. अथ पाशाधिकरणम्—

दैक्षयागे श्रूयते “पाशेन पशुं बध्नाति, अथ मोक्षति, तिष्ठन्तं
 पशुं प्रयजति, ततः पाशं छिनत्ति, अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतन्म,
 अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान्” इति । ततस्तद्विकृतियागे श्रू-
 यते “पाशाभ्यां पशुं बध्नाति” इति । अत्रातिदेशागतौ पू-
 र्वोक्तपाशच्छेदनमन्त्रौ । ततः प्रथममन्त्रे पाशमित्यत्रैकवचनस्था-
 ने द्विवचनोऽः कार्यः । द्वितीयमन्त्रे तु पाशानिति बहुवचनं
 प्रकृतावप्यसमयेतार्थकम्, भनस्तस्य विकृतियागेऽपि नोहः ।
 अद्वयार्थकत्वेन पाशानित्येव पाठ्यमिति सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु
 पाशानिति संसारपाशकामक्रोधादिपरमिति । तिष्ठन्तमिति या-
 गान्तरे पशुघातानन्तरं प्रयाजाचरणम् । अत्र तु पशौ जी-
 वति । तथा च प्रयाजापकर्षे तदन्तरुर्गकलापापकर्षे इति ।

६२ अथ कालशौचाधिकरणम्—

ननु शौचस्याङ्गत्वेन तदभावेऽपि नित्यानुष्ठानं कर्तव्यमे-
 व । किञ्चिदङ्गहान्याऽपि तस्येष्टत्वात् । एवमपराध्यायादनी-
 तापामपि श्राद्धं कार्यमपराध्याया अङ्गत्वादङ्गत्वापेक्षया नित्या-
 नुष्ठानादित्यत्र सिद्धान्तः—“पुरुषविशेषणत्वाच्चैवम्” इति ।
 अयमर्थः—‘काले कुर्याच्छुचिः कुर्यात् ’ इतिश्रुत्या श्रा-

लानिति द्वितीयया, क्रियाजन्यफलस्य संस्कारविशेषस्य तण्डुले
बोधनात् । मन्त्रलिङ्गेन चानुमितिद्वारा धान्ये संस्कारबोधः,
तस्य च विलम्बितत्वात् । यथा-इदमावपनं धान्यनिष्ठमंस्कारज-
नकं धान्यप्रकाशकमन्त्रकरणत्वादिति । तथा च श्रौतान्वय-
बोधवलात्तण्डुलस्य कर्मत्वे प्राप्ते कृष्णलम्बायेनावधातवाधो न
दोषाय । तथा च मन्त्रे धान्यपदं लक्षणया तण्डुलपरमिति ।

६० अथ ऊहाधिकरणम्—

“अग्नये त्वा जुष्टं निर्बषामे” इति मन्त्रः प्रकृतौ श्रुतः ।
तथा विकृतौ सौर्षचरावापि अग्नये इत्येव पाठ्यं लक्षणया च
सूर्यपरं, न तु सूर्यायेति । वेदे तथाश्रुतेः कल्पने च मन्त्रत्वव्याहते-
रित्यत्र सिद्धान्तः—“अतिदेशादेवोपपत्तेः” इति । अ-
यमर्थः—यथा मन्त्रो ऽतिदेशप्राप्तः तथा मन्त्रगतसमयेतार्थत्वमपि
प्राप्तं, तच्चोहं विना ऽनुपपन्नम् । तथा च यो मन्त्रः प्रकृतौ समवे-
तार्थकः स मन्त्रो विकृतौ यद्यममवेतार्थकः, तदा समयेतार्थकपद-
प्रक्षेपः प्रयोज्य इति । ऊहश्चासमवेतार्थकपदस्यागपूर्वकसमवेता-
र्थपदसमभिव्याहारकरणम् । यस्तु प्रकृतावप्यसमवेतार्थकस्तस्य
नोहः । यथा ‘एतद्गः पितरो वास’ इत्यस्य पार्षणमकृतावसमवे-
तार्थकत्वादेकोद्दिष्टेऽपि नोहः ।

ननु धान्यममीति मन्त्रेऽपि तण्डुलपदोहोऽस्तु । नच तत्र
लक्षणयैवोपपत्तिरिति वाच्यम् । “अग्नये त्वा जुष्टमित्यत्रापि
तथात्वापत्तेरित्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“न प्रकृतावूहो ऽपूर्वत्वा-
त्” इति । अपूर्वत्वादुपदेशविधिप्राप्तत्वात् । अपम्भारः—प्रकृतावूहे
तत्र मुख्यपदं विहाय ऊहपदमेव वेदे प्रयुज्येत मुख्यपदस्य
निष्प्रयोजनत्वात् । नन्वेवं “शब्दे ऽविप्रतिपत्तिः” इति, कात्याय-
नसूत्रविरोधः । मुख्यशब्दप्रयोगे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः—न

पागस्य सोमनिषेधात् न सोमस्य प्राधान्यमत्र; किन्तु दधिपय-
सोरेव । अत्र सिद्धान्तः-“निमिस्ताद्व्यतिरेके प्राधान्यावि-
रोधात्” इति । सोमयागाकरणनिमिचात्सोमस्य व्यतिरे-
केऽपि न प्राधान्यबाधः । तथा च सोमयाजिनां यागे उभय-
स्यैव प्राधान्यम् । असोमयाजिनां तु प्रधानीभूतस्य सोमस्य
बाधः । नहि बाधेन तस्य प्राधान्यं दूरीक्रियते इति ।

ननु सोमस्याङ्गत्वमस्तु, मैवम् । तर्हि तद्विकृतिपागे ऽति-
देशात्सोमप्राप्तिः स्यात् । प्रधानस्य तु तस्यातिदेशो न स-
म्भवति प्रधानातिदेशे तद्यागस्य प्रकृतपागत्वमेव स्यात् वै-
लक्षण्यभावात् । तथा चाङ्गानामेवातिदेशः । तेषामुपकारकत्वा-
त् प्रधानस्य चोपकार्यत्वात् कथं यजेतेत्याकाङ्क्षायामतिदेशः । त-
था च कथमित्यस्य केनाङ्गेनेत्यर्थत्वादङ्गानामेवातिदेश इति ।
अत एव दीक्षणीयादिनागे “अमयाजास्ता” इति श्रूयते । तत्र
आहुतयो ऽमयाजाः प्रयाजरहिताः कार्या इत्यमरास्तमयाजनिषेधा-
नुपपत्त्या दर्शयर्माणागतिदेशः कल्प्यते, ननु दर्शमधानीभूता-
नामग्निवादीनां प्रयाणामिति ॥

६६ अथाक्ताधिकरणम्—

“अक्ताः मिता जुहुयात्” इति श्रूयते । तत्र केनाक्ता
इत्याकाङ्क्षायामेतद्विकृतियामे “दग्ना जुहोति” इति श्रुतेर्द-
ग्नाक्ताः मिता इति प्राप्यते । अत्र सिद्धान्तः-“वाक्यशेषे
घृतस्तुतेः” इति । अस्य यागपकरणस्योपसंहारे ‘तेजो वै
घृतम्’ इति घृतस्तुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या घृतेनैवाक्ता इति बोध्यते ।
नच व्याहृतिर्होमाध्यां घृतस्तुतिः तस्य सर्वत्राऽऽयकरणत्वेन
स्तुतेर्वैपरीत्यात् ॥

धमधिकारिविशेषणं तदभावेऽधिकाराभावाच्च कर्माऽऽचरणम् । एवं विहितकालजीवनस्याधिकारिविशेषणत्वात्कालो ऽप्यधिकारसम्पादक इति । एतन्न्यायमूलकमेव 'सन्ध्यां पञ्च महापञ्चान्' इत्यादिवचनमिति ॥

६३ अथ हेतुमन्निगदाधिकरणम्—

हेतुमन्निगदः—सहेतुकं वचनम् । यथा “अग्निं यजेत्, स हि आयुतोषो, यथेष्टदाता” इति । अत्राऽऽयुतोपत्तादिकथनादायुतोपत्तादिनाऽग्नेर्देवतात्वमन्यथा तद्वचनैव यदर्थोदित्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“प्ररोचनायोपपत्तेः” इति(१) । अपमाशयः—स हि आयुतोप इति हेतुमन्निगदः तस्य प्ररोचनार्थेनोपपत्तेः । प्ररोचनास्तुतिः । अग्निभागे स्मृतिरिति प्रवृत्त्यर्थं हेतुमन्निगदोऽग्निं गस्तौतीति ।

६४ अथाऽऽरुणीन्यायः—

“अरुणयैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति” इत्यनन्तरं “वाससा क्रीणाति” इति श्रूयते । अत्र च विकल्पो युक्तः । गवा वाससा वा सोमक्रयः कार्य इति । अत्र सिद्धान्तः—“गुणत्वेनैककर्म्म्यसिद्धेः” इति(२) । पूर्ववचनेन प्राप्तो ऽरुणैरहायनगोकरणकसोमक्रये फलाधिक्याय वासोलक्षणगुणविधिरिति ॥

६५ अथ सोमयाजिन्यायः—

यागविशेषे श्रूयते “सोमेन दधिपयोभ्याञ्च यजेत” इति । अत्र सोमस्य दधिसहितपयसश्चोमयोरपि प्राधान्यं यद्यप्युचितं तथापि “असोमयाजी न सोमेन” इति श्रुत्या ऽकृतगोम-

(१) “अर्थस्तु विधिशेषन्यायथा लोके” इति सूत्र (अ० १ पा० २ अधि० ३ सू० २९) इति वक्ष्यते ।

(२) “अर्थकृत्ये द्रव्यगुणयोरैककर्म्म्याप्रियमः स्यात्” इति सूत्रं (अ० ३ पा० १ अधि० ६ सू० १२) इति वक्ष्यते ।

यागस्य सोमनिषेधात् न सोमस्य प्राधान्यमत्र, किन्तु दधिपय-
सोरेव । अत्र सिद्धान्तः—“निमित्ताद्व्यतिरेके प्राधान्यावि-
रोधात्” इति । सोमयागाकरणनिमित्तात्सोमस्य व्यतिरे-
केऽपि न प्राधान्यबाधः । तथा च सोमयाजिनां यागे उभय-
स्यैव प्राधान्यम् । असोमयाजिनां तु प्रधानीभूतस्य सोमस्य
बाधः । नहि बाधेन तस्य प्राधान्यं दूरीक्रियते इति ।

ननु सोमस्याङ्गत्वमस्तु, मैवम् । तर्हि वद्विकृतिपागे ऽति-
देशात्सोमप्राप्तिः स्यात् । प्रधानत्वे तु तस्यातिदेशो न स-
म्भवति प्रधानातिदेशे तद्यामस्य प्रकृतयागत्वमेव स्यात् वै-
लक्षण्यभावात् । तथा चाङ्गानामेवातिदेशः । तेषामुपकारकत्वा-
त् प्रधानस्य चोपकार्यत्वात् कथं यजेतसाकाङ्क्षायागतिदेशः । त-
था च कथमित्यस्य केनाङ्गेनेत्यर्थत्वादङ्गानामेवातिदेशः इति ।
अत्र एव दीक्षणीयादियागे “अप्रयाजास्ता” इति श्रूयते । तत्र
आहुतयो ऽप्रयाजाः प्रयाजराहिताः कार्या इत्यप्राप्तप्रयाजनिषेधा-
नुपपत्त्या दर्शधर्माणामतिदेशः कल्प्यते, ननु दर्शप्रधानीभूता-
नामप्रेषादीनां ग्रयणामिति ॥

६६ अथाक्ताधिकरणम्—

“अक्ताः मिता जुहुवात्” इति श्रूयते । तत्र केनाक्ता
इत्याकाङ्क्षायामेतत्प्रकृतिपागे ‘दध्ना जुहोति’ इति श्रुतेर्द-
ध्नेवाक्ताः सिता इति प्राप्यते । अत्र सिद्धान्तः—“यान्नपक्षेपे
घृतस्तुतेः” इति । अस्य यागप्रकरणस्योपमंशारे ‘तेजो वै
घृतम्’ इति घृतस्तुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या घृतैर्नैवाक्ता इति योष्यते ।
नच व्याहृतिर्होमायर्था घृतस्तुतिः तस्य सर्वत्राऽऽव्यकरणत्वेन
स्तुतवैवर्ष्यात् ॥

६७ अथाऽऽभिच्चाधिकरणम्—

“तप्ते पपासि दध्धानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति, वा-
जिभ्यो वाजिनम्” इति श्रूयते । अत्युष्णदुग्धेऽम्लदधियोगेन
क्षीरभागः कठिनो भवति, नीरभागश्च भवति । तत्र क्षीरभाग
आमिक्षा, सा विश्वदेवदेवताका । नीरभागो वाजिनं तद्वाजिदे-
ताकम् । वाजं होमद्रव्यमामिक्षारूपमस्तीति वाजी इति
योगार्थेन उपास्थना विश्वदेवा एव बोध्यन्ते । यथा ‘बृहस्पतिर्वि-
श्वदेवैः’ इत्यत्र विश्वशब्दस्य सर्वार्थनयोक्तसर्वदेवैरिति योगा-
र्थाऽऽदरो ननु कृत्वा विश्वदेवगणग्रहणं, तथा ऽत्रापि ।

अन्ये तु योगाद्रूहेर्वलवत्त्वात् वाजिपदेन सूर्याश्वा एवो-
च्यन्ते । बृहस्पतिर्विश्वदेवैरेत्यत्र प्रकरणायोगार्थाऽऽदरः । नचात्र
तथा । तथाच कर्मभेद एवेति वदन्ति ।

६८ अथाभ्युदितेष्टिन्पायः—

अभ्युदितेष्टिकालः सूर्योदयकालः । सच मुहूर्तात्मकः । यथा—
सन्धिर्दिनरजन्योश्च उदयास्तमयौ तथा ।

दिवाराज्योस्तथार्द्धश्च मुहूर्ताः समुदाहृताः ॥

तथा न मुहूर्तात्मके उदयसमये साङ्गेष्ट्यनिष्पत्तेः कथं तत्र
प्रवृत्तिः । अत्र सिद्धान्तः—“कालस्मारम्भ एवोपयोगात्”
इति । अयम्भावः—विहितकालजीवित्वेनाधिकारिस्वात्कालो ऽधि-
कारसम्पादकः । तथा चाधिकारस्य आरम्भ एवोपयोगः ।
शुचित्ववत् । अन्यथा आरम्भानन्तरमशौचे कर्मवैगुण्यं स्यात् ।
‘आरब्धे सूतकं न स्यात्’ इत्यपि वचनमेतन्व्यापमूलकमेव ।
तथा च—

काले सल्लु समारब्धमकाले ऽपि सगापयेत् ’ इति ।

केचित्तु प्रधाननिष्पत्तिपर्यन्तं कालापेक्षाऽस्त्येव, उत्तराङ्गे

त्वपेक्षा नास्ति कालस्याधिकारत्वे ऽप्यङ्गत्वात् । अङ्गत्वञ्च प्रधानानिष्पत्त्यैव चरितार्थमिति वदन्ति ।

६९ अथ हविरुपलक्षणाधिकरणम्—

“यस्य निरुक्तं हविश्चन्द्रमा अभ्युदियात्, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, व्याहृतिभिर्जुहुयात्” इति दर्शयागे श्रूयते । “आग्ने-
योऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायाम्” “ऐन्द्रं दधि” “ऐन्द्रं पयः”
इत्यनेनामावास्यायां दध्यारम्भो विहितः । दध्नश्च अहसाध्यत्वात्
यागो नाऽमावास्यायां, किन्तु तदुचरादिने । तत्र चापराण्ये द्विती-
यावेधे सति न यागः, किन्तु पूर्वदिने एव । तथा च दध्यार-
म्भोऽपि यागपूर्वदिने । तथा च द्वितीयाविद्धमतिपदि याग-
करणे प्रायश्चित्तार्थमाह—यस्य निरुक्तमिति । यस्य हविर्निरुक्तं
पूर्वाण्ये यागो निष्पन्नः । अथ च दिवा द्वितीयावेधाधीनस्तदिने
सायं चन्द्रोदयो भवति स महाव्याहृतिहोमरूपप्रायश्चित्ताय
चर्वर्थे त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् । अत्र च “देवतातो हविर्धेम-
जेत्” इति शेषसंहारे श्रूयते । दर्शो या देवतोद्देश्या तस्या यद्ध-
विस्तद्विभजेदित्यर्थः । तेन दधिपयसोरपि त्रेधा विभागः
प्राप्तः । तथा च तण्डुलानिति पदं हविरुपलक्षणार्थमिति । तथा
च कात्यायनः—

पर्वण्योश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्रपः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥

तेन यागपरदिने प्रायश्चित्तार्थं दधिपयस्तण्डुलान् समानीय
शतपेकं त्रेधा कृत्वा व्याहृतिभिः मत्पेकं जुहुयादिति ।

७० अथ प्राणाधिकरणम्—

“वैषते वैषस्या जुहोति” इति श्रूयते । वैषस्या वैषःपका-

शिरूपा ऋचेत्यर्थः । वेधःशब्दाच्चो विरिञ्चिर्विष्णुश्चेति ।
अत्र सन्देहे महत्त्वानुपपत्तिरित्यत्र सिद्धान्तः—प्राणशब्दवत्-
रूपात्तत्वात्” इति । अयमर्थः—उपासनाकाण्डे ‘प्राणोऽस्मीति
स्वं चिन्तयति’ इति श्रुतिरस्ति । तत्र प्राणशब्दस्य प्रयोग
इन्द्रे इन्द्रिये जीवे वायौ ब्रह्मणि च दृश्यते । यथा—

‘इन्द्रेन्द्रियब्रह्मजीववायुषु प्राण इप्यते’ इति ।

तत्र बहुप्रयोगो ब्रह्मणे । यथा “सोऽयं प्राणमयः” इति,
“प्राणः सर्वं विभावयति” इति, “प्राणो ह्यानन्दमयः” इति । तथा
च प्रयोगप्राप्त्या प्राणोऽस्मीति ब्रह्मपरम् । तथा वेधःशब्दस्य
विरिञ्चौ रूपात्तत्वेन बहुप्रयोगाद्विरिञ्चिरेव वेधःशब्दार्थ इति ।

७१ अथ विविदिषदधिकरणम्—

“तमेवात्मानं ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकम्” इति श्रुत्या आत्मप्राप्त्यर्थोऽग्निहोत्रादिर्यज्ञः
प्राप्तः । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या नित्यमपि
तत्प्राप्तम् । तथा च विविदिषुभिर्गृहस्वैर्वारद्वयमेतत्कर्तव्यम्,
मैवम् । ब्रह्मज्ञानार्थं तत्करणेनैव नित्यस्यापि निष्पत्तेः । न च
नित्यानित्यवैषम्यम् । काम्यकरणेनैव नित्यस्यापि सिद्धिरिति
प्रसङ्गस्याप्यत्र । यथा निमग्नितो ब्राह्मणो भुक्त्वा परकी-
यश्राद्धं, स्ववृत्तिञ्च निष्पादयतीति ।

गुरुमते तु काम्यापूर्वनित्यापूर्वयोरेकविधिवोध्यत्वासम्भवा-
दाहृतौ वाक्यभेदापत्तेर्नित्यस्य फलश्रुतेः स्तुतिरूपैव, न तु
नित्यस्य सकामाधिकारित्वमिति ।

७२ अथ स्मृत्यधिकरणम्—

स्मृतेर्वेदमूलकत्वानुमानादेव निष्कम्पमहाचिजनकत्वम् ।

अन्यथा पौरुषेणैव भ्रमादिमूलकत्वशङ्कया तन्न स्या-
त् । तथाहि—इयं स्मृतिः स्वसमानार्थकवेदमूला, अ-
सम्भवमूलान्तरत्वे सति समूलत्वात्, मलक्षवेदमूलकस्मृ-
तिवत् । एवञ्च वेदमूलकत्वानुमानादेवावच्छेदकतया वाक्यार्थ-
सिद्धेः श्रुतेर्न प्रमाजनकत्वमित्यत्र सूत्रम्—“अकार-
णत्वादर्थस्य” इति । कार्येण स्मृत्या कारणस्य वेदस्यानुमाने
ऽकारणत्वात् पदार्थस्यैव नानुमानविषयत्वं कुतो वाक्यार्थ-
स्येति । अकारणस्य ताद्विषयत्वे ऽतिप्रसङ्गात् ।

नचैवं कुतो विशिष्टप्रतीतिः ?, अर्थविषयकेण तदस्यपूर्वज्ञानेन
भेदाग्रहाद्विशिष्टधीव्यवहारः । पाककृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाक-
विशिष्टधीव्यवहारवत् । बहिर्विषयके मनसो ऽस्वातन्त्र्यात् । मी-
मांसकमते ज्ञानस्याप्रत्यासत्तित्वादिति ॥

७३ अथ ज्योतिरधिकरणम्—

“अथैव ज्योतिरथैव विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरनेन स-
हस्रदक्षिणेन यजेत” इति श्रूयते । तेन ज्योतिष्टोमयागस्य त्रै-
विध्यं नामत्रयविधानात् । ‘गोशतं दक्षिणा’ इत्यनेन च
दक्षिणा विहिता माक् । अनेन सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीय-
ते । तथा चानेनेतिपदान् त्रयाणागप्युपस्थानात् त्रिष्वेव सह-
स्रदक्षिणागुण इत्यत्र सिद्धान्तः—“अथ पदेन च्छेदात्”
इति(?) । अथैव सर्वज्योतिरित्यत्रसाधपदेन पूर्वोक्तव्यवच्छेदाद-
नेनेतिपदेन मन्निहितमर्ज्योतिर्याग एवोक्तस्तत्रैव सहस्रदक्षिणेति ।

७४ अथ वैश्वानराधिकरणम्—

“वैश्वानरमुवास्ते विपुदादिस्ताराकाशोदरपृथिव्या

(१) संज्ञा चोपपत्तिसंयोगात्” (म० २ पा० २ पाधि० ८ सू०
२२) इति सूत्रं सूत्रपाठेऽस्ति ।

स्मरैः पद्भिरुपेतम् ” इति । अत्र विशुद्धादिरूपेण वैश्वानरस्य चिन्तनमुक्तम् । अत्र किं समुदायरूपेण चिन्तनं प्रत्येकं वा ? इति संशये मिद्धान्तः—“साहित्यश्रुतेः” इति । बहुवचनेन साहित्यबोधनात् समुदायरूपेणैव चिन्तनमिति । यथाह भट्टः—
 “साहित्यं द्विवचनबहुवचनाभ्यां द्वन्द्वममासाच्च” इति । ननु “आदिसेभ्यो जुहोतीत्यादिभ्यो वै देवता” इति श्रुत्या साहित्येन चतुर्थ्या देवतात्वबोधोऽस्तु, मैवम् । नहि देवतात्वे चतुर्थ्याः शक्तिः किन्तु चतुर्थ्या देवतायामनिराकर्तृकसम्प्रदानत्वान्यथाऽनुपपत्त्या तत् कल्पनीयं, तत्र च वाचकं देवता इति बहुत्वश्रुतिः । तथा च भाष्यम्—‘बहुत्वस्य पृथग् निवेशितत्वात्’ इति ।
 अस्यार्थः—पृथक्पदं तृतीयान्तं परस्परभिन्नस्वाश्रयार्थकं तेन परस्परभिन्नस्वाश्रयैर्निवेशितत्वात् ‘बुद्धावर्षिपितृत्वात् । प्रकृत्यर्पतावच्छेदकविशिष्ट्यावत्स्वाश्रयनिरूप्यत्वादिति यावत् ।
 तथा च देवता इति बहुवचनेन प्रत्येकं देवतात्वावगम इति । निराकर्तृकं “मा दद्या” इति निषेधवचनं तन्नास्ति यस्य सम्प्रदानस्य तदनिराकर्तृकमिति । अनिराकर्तृकसम्प्रदानस्यार्थः ॥

७५ अथ गुणविकृत्यधिकरणम्—

“एष एव विधिर्यत्र कुशविद्योमे” इत्यनेन कुशकण्डिकाकर्मोत्तिदेशादपिद्योमे ‘शरमयं वह्निर्भवाति’ इत्यनेन किं विधातव्यमास्तरणार्थं कुशस्य प्राप्तत्वादित्यत्र सिद्धान्तः—“गुणविकृतिभाष्यात्” इति । अपरार्थः—गुणस्य प्राप्तकुशस्य विकृतित्वं तत्कार्यकारित्वं शरस्य विधीयते । तथा च शरा आस्तरणीया नतु कुशाः । नचैवं “दध्ना जुहोति” इति स्थलेऽपि प्रकृतिषामातिदेशप्राप्तचरुस्थाने दधिबिधानं स्यादिति वाच्यम् । तत्र ‘दध्नेन्द्रियकामस्य’ इति श्रवणात् गुणफलत्वं, नतु गुणविकृति-

पिष्टचरिति ।

पाठक्रमो यथा—“इन्द्राय जुहोति”, “अग्नये जुहोति”
इत्यादौ । यथा वा मातृपूजानन्तरं वसुधारादानम् । यथा च
स्नानतर्पणयोर्मध्ये सन्ध्यावन्दनपाठात् मध्ये एव तदाचरणमिति ।

स्थानक्रमो यथा—एकोद्दिष्टे पार्वणधर्मातिदेशात् कुशा-
सनाद्यनुष्ठानं कर्तव्यम् । तत्र पार्वणे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते
एकोद्दिष्टेऽपि तथा । तेन नाऽनध्यवसायः केन क्रमेण कर्तव्य-
मिति । स्थानवदेनाऽऽदिमध्यावसानमुच्यते ।

मुख्यक्रमो यथा—ग्रहयामे ऽधिदैवतप्रत्यधिदैवतपूजनं
केन क्रमेण कार्ष्णिमत्याकाङ्क्षायां मुख्यपूजनानन्तरमेव कर्तव्य-
मुत्पत्तिविधौ मुख्यस्य प्रथमोपस्थितत्वादिति ।

प्रावृत्तिक्रमो यथा—वाजपेये “सप्तदश^१ माजापद्यान्
पशूननाक्ति, आलमेत” इति श्रूयते । तत्र च सप्तदशानाम-
क्षने इच्छया क्रमो, ऽभ्यञ्जनन्तु अञ्जनप्रवृत्तिक्रमेण कर्तव्यमे-
वमालम्भनञ्चेति । एवं श्राद्धे पितृपितामहादिवात्रक्रमेण सप्त-
ग्रहणं पितृपात्रे कर्तव्यम् । एवं बलिच्छेदनमुत्सर्गक्रमेणेति ॥

७७ अथ (१) श्रुतिलिङ्गादिन्यायः—

यथाऽऽह—जैमिनिः “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानस-
मारूपानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्ररूपात्” (अ०
३ पा० ३ अधि० ७ सू० १४) इति । श्रुत्यादिन्यायानामेक-
विषये प्रसक्तानुत्तरोत्तरन्यायस्य दौर्बल्यं पूर्वमपेक्ष्योत्तरस्य विल-
म्बेनार्थोपस्थापकत्वादित्यर्थः । एषा लक्षणमुक्तं भाष्ये । यथा—

श्रुतिर्द्वितीया, (१) क्षमता च लिङ्गं,

वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।

सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा,

स्थानं क्रमो, योगवत् सप्पारुपा ॥ १ ॥

कारकविभक्त्यात्मकाद्वितीया(२)श्रुतिः, तथा कर्मगतं क्रियाफलाश्रयत्वं बोध्यते । तत्र क्रिया (गमनादिः) शेषः साधनत्वात् (ग्राममाप्तेरित्यर्थः) । क्रियाफलाश्रयः शेषी साध्यत्वात् । तथा च शेषशेषिवोधकत्वाद् द्वितीयाया वलवत्त्वम् । मासमपीति इत्यादिश्रवणाय कारकविभक्तीति(१) । उपपदविभक्ती-
नान्तन्तर्भावितपदसापेक्षत्वाद् विलम्बितत्वम् । वेदान्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रास्तु कारकविभक्तिमात्रं श्रुतिः, सर्वाप्तमेव विभ-
क्तीनां मकृत्पर्यवस्यार्थयोषे ऽन्यनिरपेक्षत्वाद् वलवत्त्वमिति वदन्ति ।

लिङ्गयते प्राप्यते ऽनेनेति लिङ्गं मन्त्रः । बोधकप-
दपठितमन्त्रस्वार्थमकाशनसामर्थ्यं लिङ्गत्वम् । यथा-बर्हिर्देवसदनं
दामि" इत्यस्य मन्त्रस्य 'दाप् लवने' इतिधातोर्दाभीति सिद्धत्वा-
द्बर्हिच्छेदनमकाशकत्वेन तत्रैव विनियोगः । वाक्यं परस्परसा-
काङ्क्षपदकदम्बः । मकरणन्तूत्पत्तिविधिना प्रधानबोधानन्तरं केन
प्रकारेण कर्तव्यमित्याकाङ्क्षाऽङ्गाभिधानप्रयोजिका । स्थानं क्रमः,
त च वत्साक्षिध्ये षडितिवम् । सप्पारुपा योगार्थेन प्रवृत्तं पदम् ।

यथाऽऽह भट्टः—

(१) शब्दसामर्थ्यमित्यर्थः ।

(२) यथा "प्रोहीनयहन्ति" इत्यत्र द्वितीयाश्रयणमात्रेण मी-
दीणामयहननक्रियायां विनियोगो ऽवगम्यते ।

(३) "कालाग्र्यनोरत्यस्तसंयोगे" इति सूत्रविहितद्वितीयाया
उपपदविभक्त्यात् ।

अभिधातुं पदे ऽन्यस्मिन्ननपेक्षो रवः श्रुतिः ।

सर्वत्रावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ॥

संहत्याऽर्थं ब्रुवन्वृन्दं पदानां वाक्यामिष्यते ।

प्रधानवाक्यस्याङ्गोक्त्या ऽऽकाङ्क्षा प्रकरणं मतम् ॥

स्थानं समानदेशत्वं समाख्या यौगिको वरः ।

इति श्रुत्यादिलक्ष्मोक्तं मीमांसापारदर्शिभिरिति । वरः-
शब्दः सर्वत्राभिधीयते इत्यन्यः । समानदेशत्वं-सामिध्यम् ।

तत्र श्रुतिर्यथा-“ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपातिष्ठते” इति द्वितीयया गार्हपत्याभितगतं क्रियाजन्यप्रीतिफलाश्रयत्वं साक्षाद् बोधितमात्रं तथा च तस्य देवतात्वं श्रुतिप्राप्तम् । ऐन्द्र्येति इन्द्रप्रकाशिकाया ऋचः करणत्वं बोधितम् । तथा च विरोधः । नह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं विहितं, तेनैकलक्षणा ऽऽवश्यकी । तत्र च गार्हपत्यपदे नेन्द्रलक्षणा । तदेवतात्वस्य श्रौतत्वात् । लिङ्गेन तु देवतात्वं विलम्बबोध्यम्—इदमुपस्थानमिन्द्रदेवताकमिन्द्रप्रकाशकमन्त्रकरणत्वात्, ततः श्रुतिकल्पनम् ‘ऐन्द्रा इन्द्रमुपातिष्ठते’ इतीत्यनुमानाधीनत्वात् । अत इन्द्रपद एव गार्हपत्यलक्षणा । म च मन्त्रः ‘कदाचन स्तरिरसि नेन्द्र सध्वसि दाधुपे’ इति । एवं “पायसेन दध्ना जुहोति” इति श्रुतिः । पायसेन-पयः प्रकाशकेन मन्त्रेण, पयः पृथिव्यामित्यादिना । तथा च दाधितिष्ठं करणत्वं श्रौतं, पयोनिष्ठञ्च लिङ्गादनुमेयमिति लिङ्गं दुर्बलमिति ।

लिङ्गस्य वाक्यादलवत्त्वं यथा-“पुरोडाशं श्रपयेत्” इत्यनन्तरमङ्गाकाङ्क्षायां “स्योनं ते सदनं कृणोमि, घृतस्य धारया सुपेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध(१) सुमनस्यमान” इति श्रूयते । अत्र कल्पयामीत्यन्तेन पूर्वशिने

पुरोदाशमदनकरणस्य प्रकाशः । उत्तरांशेन सादनस्य प्र-
काशनम् । तथा च मन्त्रलिङ्गताद्वयप्रकाशः । एवं तस्मिन्निति
श्रुत्या यदिति पदं कल्प्यम् । यत्सदनं कल्पयामि, तस्मिन् सी-
देत्येकवाक्यतया एक एव मन्त्रः सादनभात्रे वाक्येन विनियुज्यते
इति लिङ्गवाक्ययोर्निरोध, इति चेन्न । लिङ्गस्य वाक्यतो बलवत्त्वा-
त् । तथाहि यत्पदं श्रुतं नास्ति, किन्तु तत्कल्पयित्वा एकवा-
क्यतया लिङ्गं कल्पनीयम् । तत्कल्पने तु प्रमाणाभावः । तद्विना
च एकवाक्यता नास्त्येकार्थभातिपादकत्वाभावात्, सदनसादन-
योः प्रतिपादकत्वात् । अत एव सूत्रम्—“अर्थैक्यादेकं
वाक्यं साक्षात् चेद्विभागः” इति । शीघ्रोपस्थापकं
लिङ्गम्” इति च ।

वाक्यप्रकरणयोर्धिरोधो यथा—ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते
“तिस्रः सान्नाय्यस्योपसदो द्वादशाहीनस्य” इति । अत्र च उपस-
द-सतिलग्रीहिचरुः । सान्नायो-ज्योतिष्टोमविशेषः । अत्र च ज्यो-
तिष्टोमप्रकरणीयत्वेनाहीनपदं ‘न हीनम्’ इति योगार्थेन सान्ना-
य्यपरम् । न च तत्रोपसत्त्रयाविधिरस्त्येवेति वाच्यम् । एकवाक्य-
तया पञ्चदशोपमद्विधानात् । एवं वाक्येन चाहीनपदस्य क-
व्या ज्योतिष्टोमविकृतेरहीनाख्ययागस्योपस्थितिः तत्रैव द्वाद-
शोपसदः, इति विरोधे सिद्धान्तः—योगाद्रूढत्वत्वेन रुदपदघ-
टितवाक्याच्छीर्षं यागविशेषस्योपसदङ्गत्वमाप्तिः, नतु प्रकरणा-
नुरोधात् योगार्थस्याऽऽदरः । अहीनविषये प्रकरणस्य ‘ज्योति-
ष्टोमः कथम्’ इत्याकाङ्क्षाकल्पनाधीनप्रवृत्तिकत्वेन विलम्बितत्वा-
दिति । अन्यप्रकरणमध्ये ऽपि प्रसङ्गादन्यनिरूपणं क्रियते इति
ग्रन्थरीतिः । यथा छन्दोगपरिशिष्टे आभ्युदायिकप्रकरणे प्रस-
ङ्गात्कीर्तिचित्पार्वण्यर्था उक्ता इति । यथा वा दर्शपकरणे

ब्राह्मणावगोरणादेर्दोषमुक्त्वाऽऽह—श्रुतिः—‘तस्माद् ब्राह्मणो नावगोरयितव्यो नापि ताव्य’ इत्यादि । अत्र प्रकरणाद् ब्राह्मणानवगोरणं तदहननादि च श्रुत्या दर्शाङ्गतया बोधितम् । तथा चान्यत्र न निषम इति, तेषां । वाक्यात्प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् । तथा च सर्वदेव निषेधः । नच तत्प्रकरणपाठः किमर्थ इति वाच्यम् । प्रसङ्गसङ्गत्या तत्पाठात् ॥

प्रकरणस्थानयोर्विरोधो यथा—

राजसूये सर्वे एव ईष्टिपशुयागा अङ्गत्वं प्राप्ताः । तत्राभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागविशेषस्य सन्निधौ श्रूयते “असौर्दोष्यति, राजन्यं जिनाति, शौनःशेषं शृणोति” इति । शौनःशेषं—युनःशेषमुनेश्चरितं पुराणोक्तम् । अत्र चासदेवनादि अभिषेचनीयस्थाने श्रवणात् तत्सर्वैवाङ्गं, किंवा प्रकरणाद् राजसूयस्याङ्गमिति ? । नचोभययापि राजसूये तेषां कर्तव्यत्वाद्विचारो ऽप्यमनुपयुक्त इति वाच्यम् । देवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत्र प्रधानीभूतो ऽभिषेचनीययागः स्वतन्त्रस्तत्रापि तेषामनुष्ठानापत्तेः । अत्रोच्यते । कथं राजसूयः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायाः प्रवृत्तत्वात् तेषां राजसूयाङ्गत्वम् । अभिषेचनीयसन्निधिपाठस्तु तदानन्तर्यकरणार्थमात्रमिति ।

स्थानसमाख्ययोर्विरोधो यथा—

बह्वन्मन्त्रानुक्त्वा “एतत्पौरोडाशिकम्” इति पठितम् । तन्मन्त्राण्यध्वे ‘युन्ध्वं दैव्याय कर्मणे’ इति पठितम् । तथा च साम्नाय्ययागे श्रूयते “साम्नाय्याय ग्रहान् गृह्णाति, युन्ध्वं दैव्याय कर्मणे, साम्नायेन जुहोति, पुरोडाशग्रहान् गृह्णाति” इति । अत्र च मन्त्रलिङ्गाच्छुन्ध्वीमिति मन्त्रः पात्रशोधने विनियुक्तः । सच साम्नाय्यसन्निधौ श्रुतः । तथा च साम्निध्यरूपस्यानवला-

साक्षात्पात्रशोधने उपयुक्तः ।

अथ पौराडाशिकमन्त्रगणमध्यपाठाद्योगार्थवलेन पुरोडाश-
पात्रक्षालने विनियुक्तः । पुरोडाशस्येदं पौराडाशं पात्रम् । तत्स-
म्बन्धित्वान्मन्त्रः पौराडाशिक इति योगार्थः । अत्र सिद्धान्तः ।
साग्निध्वं बलवद् यदा पौराडाशिकपदस्यान्यत्रोपस्थितस्यानुसन्धानं
तदा योगार्थस्योपस्थितिस्तत्पूर्वमेव साग्निध्यात्साक्षात्पात्रे ऽन्व-
यादिति । नच पुरोडाशपात्रक्षालनमावश्यकं तत् केन मन्त्रेणेति
वाच्यम् । पौराडाशिकमन्त्रगणपठितान्यमन्त्रेण तत्कर्तव्यत्वा-
त् । नचैवं शुद्धध्वमिति मन्त्रस्य पौराडाशिकमन्त्रमध्यपाठो
नोचित इति वाच्यम् । यागान्तरे तस्य पुरोडाशपात्रेपूपयु-
क्तत्वात् । साक्षात्त्वं (१) हविर्विशेषः । ग्रहः पात्रं, गृह्यते ऽत्रेति
व्युत्पत्त्या ।

समाख्योदाहरणं यथा—“हौत्रमाचरति, औद्गात्र-
माचरति” अत्र होतुरिदमिति योगार्थेन हौत्रं होमः । औद्गात्रं
गानम् । अत्र वाचकाभावाद्यौगिक एवार्थो ग्राह्य इति । तदुक्तं—

याधिकैव श्रुतिर्निर्णयं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानन्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षयेति ॥

७८ अथ विधिनियमादिः—

विधिरसन्तमप्राप्नो निगमः वासिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्नो परिसंख्येति गीयते ॥ १ ॥

पद्यापि कार्यत्वप्रमापकः प्रसवो विधिः । सच लिङादिः ।
कार्यादिपदवारणाय प्रसव इति । तथापि प्रकृतेऽज्ञातार्थप्रमापको

वैदिकः शब्दो विधेः । अनुवादकस्य गृहीतग्राहकत्वेनाप्रमापक-
त्वात् । नच तस्य भ्रमजनकत्वं वाच्यम् । ममाभ्रगविलक्षण-
ज्ञानजनकत्वात् । स्मृतिवत् निर्विकल्पकवच्च तन्मते तदुभयविल-
क्षणज्ञानमस्तीति । नियम आवश्यकत्वम् । अपोगव्यवच्छेद-
इति यावत् । परिसंख्याऽन्ययोगव्यवच्छेदः । असन्तममा-
प्ताविति माप्तिमामान्याभावार्थम् । तथा च वेदान्तराद्, अतिदे-
शाद्, अर्थतो, रागाद्यामाप्तावित्यर्थः ।

आद्ये यथा—“सोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति” इत्यनेन
पूर्वमुष्णीषस्य विहितत्वात् “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः” इत्यनेनाधि-
कफलार्थं माप्ते उष्णीषे लौहित्यमात्रं विधीयते । अन्यांशोऽनुवादः ।

अतिदेशाद्यथा—“एष एव विधिर्गन्ध कचन होमे” इत्यनेन
कुशकण्डिकातिदेशात्पर्युक्षणस्यापि माप्तौ वैश्वदेवहोमे “पर्युक्षण-
स्वाहाकारैर्जुहुयात्” इत्यनेन पर्युक्षणोत्तरसकलकुशकण्डिकाधर्मो
निषिध्यते । “आधारमाधारयति” इत्यनेनापि कुशकण्डिकाधर्मत्वे-
नाऽऽधारस्य माप्तत्वादाज्यभागनिवृत्तिरौध्यते । यथा वा पार्ष-
वधर्मातिदेशात्सपिण्डने विश्वेदेवमाप्तौ—

सपिण्डनं तथा आर्द्धं दैनपूर्वं नियोजयेत् ।

इति काण्डानुसमयो विधीयते । अनुसमयः अमिश्रणम् ।
देवकाण्डं समाप्य पितृकाण्डं कर्तव्यमिति ।

अर्थतो यथा—एकोद्दिष्टेऽर्थेनैव पवित्रैक्यस्यार्थतः माप्या
एकं पवित्रमित्यनेन दलैक्यं विधीयते ।

रागाद्यथा—ऋतौ भार्यामुपेयात् इत्यत्र नियमो विधीयते
उपेयादेवेति । तथा “पञ्च (१) पञ्चनखा भक्ष्या” इत्यत्र परिसंख्या

१ “शशकः शल्यकं गोघा कुर्मो पञ्चश्च पञ्चमः” इति स्मृ-
त्युक्ता बोध्याः ।

विधीयते । पञ्चनखेतरेऽभक्ष्या इति । तथा च कुत्र नियमः
कुत्र परिसंख्या रागप्राप्तत्वाविशेषादत आह-नियमः पाप्तिके स-
तीति । अयं भावः—रागतो-यथा तस्य(१) प्राप्तिः, तथा
तदभावस्यापि प्राप्तिरिति पाप्तिको ऽभावः, अपोग इति यावत् ।
तस्मिन्प्रयोगे सति 'अप्रशस्तिनियमः—अपोगस्य क्वचच्छेदः ।
अप्राशस्त्यञ्च पापजनकत्वं कर्तव्यगुण्यञ्च यथासम्भवं बोध्यम् ।
तत्र चेति । तत्र—अप्रशस्ते । अन्यत्र—प्रशस्ते । तथा च
अप्रशस्ताभ्यविषयकमाग्नौ परिसंख्या ।

अन्ययोगव्यवच्छेदो यथा—पञ्चनखेतरभक्षणस्याप्र-
शस्तत्वात्तद्व्यवच्छेदः । तथा च नियमे ऽयोगो दोषः । अतस्तद-
भावो विधीयते । परिसंख्यास्थले ऽन्ययोगो दोषः । अतस्तद-
भावो विधीयते इति । तेन नियमे लक्षणया तदगवनिवृत्तिः ।
तथा च स्वार्थहानिः, परार्थकल्पनेति दूषणद्वयम् । परिसंख्याया-
न्तु स्वार्थहानिः, परार्थकल्पना, रागप्राप्तपञ्चनखेतरभक्षणया-
पञ्चेति दोषत्रयमिति ॥

मिश्रास्तु—पाप्तिकत्वं-समुच्चयाभावः । ऋतुकालगदन्व-
कालपोरुपगमे समुच्चयाभावात् नियमः । पञ्चनखनदन्वयोर्भक्षणे
समुच्चयसम्भवात्परिसंख्या । अत एव शेषनदन्वयोर्भक्षणे समुच्च-
यसम्भवात् “शेषन्भुञ्जीत” इत्यत्र परिसंख्येति, वदन्ति । तच्चि-
न्त्यम् । “स्वदारनिरतः सदा” “शयने गन्धयामयोः” इत्यादौ
समुच्चयासम्भवेन परिसंख्या न स्यादिति ।

विधिश्चतुर्विधः—उत्पत्तिविधिरधिकारविधिरहोविधिः म-
योगविधिश्चेति । तत्र गद्यानस्वरूपविधिरुत्पत्तिविधिः । यथा-

तदगावास्याश्राद्धयोस्तन्त्रेणैव निर्वाहो नित्यत्वात् ।

८१ अथ नित्यानित्यवैषम्यम्—

यस्य कर्मणो नित्यविधिविषयत्वं तस्य काम्यविधिविषयत्वं नास्ति । एतच्च गुरुमते बोध्यम् । नित्यापूर्वकाम्यापूर्वयोरेक-
विधियोपपत्तासम्भवात् । यथा—

‘यस्तु पूजयते नित्यं लिङ्गं त्रैभुवनेश्वरम् ।

तत् स्पर्शवासनोक्षाणां क्षिप्तं भवति भाजनम्’ ॥

इति नित्यशिवपूजनस्य स्तुतिमात्रम् ।

यद्वा विधिकल्पनद्वारा कर्मान्तरमेवानेगार्थग्रादेन बोध्यते ।
तथा च काम्येन नित्यस्यापि प्रसङ्गेन सिद्धिर्न तु कर्मैक्यमिति ।

८२ अथ सापेक्षत्वनिरपेक्षत्ववैषम्यम्—

“आदित्यपरिवेशो आदित्याय यजेत” इति श्रूयते ।
तत्र न पूर्वाण्डनियमः आदित्यपरिवेशसमयकर्तव्यत्वादित्यत्र
सिद्धान्तः—“वाधसापेक्षत्वापत्तेः” इति । तथा हि—सा-
मान्यमातृपूर्वाण्डवाधं कृत्वा ऽस्य मध्याह्नादौ प्रवृत्तिः । पूर्वाण्ड-
समये परिवेशो तु बाधनिरपेक्षेति एकविधेरुभयविधत्वं न सम्भ-
वति । तेनास्य यागस्य पूर्वाण्डमात्रपरिवेशो कर्तव्यत्वम् न तु
मध्याह्नादौ, निरपेक्षप्रवृत्तेः । यस्य बाधसापेक्षा प्रवृत्तिः । स
विधिः कदाचिदपि न निरपेक्ष इति । न चोपरागस्यापरा-
ण्डवाधकत्वाच्चप्राप्येतादृशं स्यादिति वाच्यम् । सूर्योपरागस्या-
पराण्डविषयकत्वगम्भवेऽपि चन्द्रोपरागस्य निरवकाशत्वापत्त्या
अपराण्डविधेरेवोपरागातिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत इति । वस्तुतो
‘निशि काम्यग्रंथेषु च’ इतिग्रन्थे (१) यदाहवनीयवाद्गोधापत्त्या

निशपीत्यर्थः । तथा दिवा भागान्तरे मध्याह्नादौ (१)दण्डाण्यव-
स्तिद्विसिते ॥

८३ अथ द्वयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणम्-

यथा धातुषागे "तपस्तपस्यौ शैशिरेण, मधुमाधरौ वामन्तेन,
शुक्रशुची प्रैप्तेण, नमोनमस्यौ वार्षिकेण, इषोर्जो शारदेन,
सहस्रस्यौ हैमन्तेन यजते" । "चतुर्षु पर्वसु वेदिं कुर्व-
न्ति" । "शारदे तु द्वयोः प्रणयन्ति, उपात्र वपन्ति" । "न वैश्व-
देवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति, न शुनासीर्ये" इति शतपथश्रुतिः (२) ।
अस्यार्थः-तपस्तपस्यौ माघफाल्गुनौ व्याप्य शैशिरनाम्ना या-
गेन यजते । एवमुत्तरत्राणि व्याख्येयम् । धातौ च पौर्णमा-
सीद्वयममावास्याद्वयं च वर्तते । तदेव पर्वचतुष्टयम् । तेषु द्रव्या-
सादनाय वेदिं कुर्वन्ति । तेन नेतेषु पर्वसु दर्भे द्रव्यासादनम् ।
शारदधातुषागे तु द्वयोः पर्वणोरेव वेदिं प्रणयन्ति-कुर्वन्ति ।
पर्वनामान्वाह- कर्कभाष्ये ।

आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं वैश्वदेवं द्वितीयकम् ।

षाईस्पत्यं तृतीयन्तु शुनासीर्यं तुरीयकम् ॥ १ ॥

आश्रयोः पूर्ववेदिः स्यादुत्तरावेदिस्त्ययोः ।

यागोपयुक्तवस्तुनि स्थापयेत्तत्र याज्ञिक इति ॥ २ ॥

प्रथमं पर्व पौर्णमासी । द्वितीयममावास्या । तृतीयञ्च पौर्ण-
मासी । चतुर्थममावास्यावेति । शुनासीर इन्द्रस्तत्सम्बन्धि शुनासी-
र्यम् । आद्यपर्वद्वये वेदिः पूर्ववेदिसंज्ञिका । अन्त्ययोत्तरवेद्या-

(१) नमस्तप (४२) द्विचत्वारिंशाधिकरणन्यायेनेति भावः ।

(२) उक्तानुपूर्व्योका श्रुतिः शतपथब्राह्मणे नोपलभ्यते ।

संहितायां तु 'तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत' इत्याद्यानुपूर्व्यो-
का दृश्यते इति योष्यम् ।

तदमावास्याश्राद्धयोस्तन्त्रेणैव निर्वाहो नित्यत्वात् ।

८१ अथ नित्यानित्यवैषम्यम्—

यस्य कर्मणो नित्याविधिविषयत्वं तस्य काम्यविधिर्दि-
नास्ति । एतच्च गुरुमते बोध्यम् । नित्यापूर्वकाम्यापूर्व-
विधिवोध्यत्वासम्भवात् । यथा—

‘यस्तु पूजयते नित्यं लिङ्गं त्रैभुवनेश्वरम् ।

स स्वर्गवासमोक्षाणां क्षिप्रं भवति भाजनम्’ ॥

इति नित्याशिवपूजनस्य स्तुतिमात्रम् ।

यद्वा विधिकल्पनद्वारा कर्मान्तरपेक्षानेगार्थत्वादेन बो-
ध्या च काम्येन नित्यस्यापि प्रसङ्गेन सिद्धिर्न तु कर्मैक्या-

८२ अथ सापेक्षत्वनिरपेक्षत्ववैषम्यम्—

“आदित्यपरिवेशे आदिताय यजेत” इति श्रूय-
तम् न पूर्वाण्डनियमः आदित्यपरिवेशसमयकर्तव्यत्वादि-
सिद्धान्तः—“बाधसापेक्षत्वापत्तेः” इति । तथा हि—
मान्यमाप्तपूर्वाण्डबाधं कृत्वा ऽस्य मध्याह्नादौ प्रवृत्तिः । पूर्वा-
समये परिवेशे तु बाधनिरपेक्षेति एकविधेरुभयविधत्वं न सम्-
भवति । तेनास्य यागस्य पूर्वाण्डमात्रपरिवेशे कर्तव्यत्वम् न
मध्याह्नादौ, निरपेक्षप्रवृत्तेः । यस्य बाधसापेक्षा प्रवृत्तिः । स
विधिः कदाचिदपि न निरपेक्ष इति । न चोपरागस्यापरा-
ण्डबाधकृत्वाचत्राप्येतादृशं स्यादिति वाच्यम् । सूर्योपरागस्या-
पराण्डनिषेधकत्वगम्भवेऽपि चन्द्रोपरागस्य निरवकाशत्वापत्त्या
अपराण्डनिषेधोपरागप्रवृत्तिरिच्छात्रेणैव कल्प्यते इति । वस्तुतो
‘निशि काम्यव्रतं च’ इतिवचने (१) यदाहवनीयवादिरोधापत्त्या

निशपीत्यर्थः । तथा दिवा भगान्तरे मध्याह्नादौ (१) दण्डापूर्व-
त्तिदिरिति ॥

८२ अथ द्वयोः प्रणयन्तीत्यधिकरणम्-

यथा घातुपागे "तपस्तपस्यौ शैशिरेण, पधुमाधत्रौ वासन्तेन,
प्रक्रुष्टवी ग्रैध्वेण, नमोनपस्यौ वार्षिकेण, इषोजौ शारदेन,
सहस्रस्यौ हैमन्तेन यजते" । "चतुर्षु पर्वसु वेदिं कुर्व-
न्ति" । "शास्त्रे तु द्वयोः प्रणयन्ति, तपाञ्च वपन्ति" । "न वैश्व-
देवे उत्तरवेदिमुपाकिरन्ति, न शुनासीर्ये" इति शतपथश्रुतिः (२) ।
अस्यार्थः-तपस्तपस्यौ याघफाल्गुनौ व्याप्य शैशिरनाम्ना या-
गेन यजते । एवमुत्तरत्राणि व्याख्येयम् । घातौ च पौर्णमा-
सीद्वयममावास्याद्वयं च वर्तते । तदेव पर्वचतुष्टयम् । तेषु द्रव्या-
सादनाय वेदिं कुर्वन्ति । तेन नैतेषु पर्वसु दमे द्रव्यासादनम् ।
शारदघातुपागे तु द्वयोः पर्वणोरेव वेदिं प्रणयन्ति-कुर्वन्ति ।
पर्वणामान्वाह- कर्कमाप्ये ।

आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं वैश्वदेवं द्वितीयकम् ।

घाईस्पत्यं तृतीयन्तु शुनासीर्यं तुरीयकम् ॥ १ ॥

आश्वयोः पूर्ववेदिः स्यादुत्तरावेदिरन्त्यथोः ।

यागोपयुक्तवस्तूनि स्यापयेत्तत्र याग्निक इति ॥ २ ॥

प्रथमं पर्व पौर्णमासी । द्वितीयममावास्या । तृतीयञ्च पौर्ण-
मासी । चतुर्थममावास्पति । शुनासीर इन्द्रस्तत्तन्म्वान्धि शुनासी-
र्यम् । आश्वपर्वद्वये वेदिः पूर्ववेदिसंज्ञिका । अन्तपयोत्तरवेद्या-

(१) अत्रत्य(धर)द्विचत्वारिंशदधिकरणन्यायेनेति भावः ।

(२) उक्तानुपूर्वोक्ता श्रुतिः शतपथब्राह्मणे नोपलभ्यते ।

संहितायां तु 'तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्' इत्याद्यानुपूर्वी-
का दृश्यते इति बोध्यम् ।

रुपा । वेदिषु किं करणीयं तत्राऽऽह-उपात्र वपन्तीति । उ-
त्र-आसु वेदिषु उपवपन्ति-उपरि द्रव्याणि स्थापयन्ति । श-
रदे द्वयोरित्युक्तं तत्कयोर्द्वयोरित्याह-न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम्
पक्रिरन्ति-कुर्वन्ति । एवं श्रुतासीत्येऽपीति । तेन शारदे पूर्वं
वेदिद्वयकरणमेव उत्तरवेद्योर्निषिद्धत्वात् । अत्र च शारदेऽपि
वेदिचतुष्टयस्य प्राप्त्युत्तरवेदिनिषेधः सङ्गच्छते । तथा चोत्तर-
वेद्यंशे प्रापकस्य विधेर्बाधं विना न निषेधविधिर्भवतीति
सर्वदैव बाधसापेक्षोऽयं निषेधविधिर्न कदाऽपि बाधनिरपेक्षः ।
यस्तु निरपेक्षः स कदाऽपि न तत्सापेक्ष इति ।

श्राद्धविवेके तु पर्युदासविधिरयमुक्तः । वैश्वदेवश्रुतासीत्य-
भिरुपवर्षाणि वेदिं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा 'वेदाविदं पिनाष्टि' इति
परिभाषया सोमाङ्गकयागमात्रे सोमपेपणार्थं वेदिर्विहिता । सो-
माङ्गकयागविधिश्च द्विविधः-इष्टिः, पयश्च । चर्वङ्गको याग
इष्टिः । तेन दीक्षणीयादिविधिः सोमाङ्गकस्तत्र सोमविधेः ।
तथा च सर्वासाभिष्टीनां दर्शपौर्णमासौ प्रकृतिः । 'प्रकृतिवच्च
विकृतिः' इति न्यायेन दर्शधर्मा दीक्षणीयादिष्वतिदिष्टाः । वे-
दिरीपि दर्शधर्मः । यागोपयुक्तं कर्म वेद्यो कं करणीयमिति
दर्शे ऽश्रवणाद्वेदिरप्यतिदेशाद्दर्शो माप्ता । एवं सोमाङ्गकत्वेन
परिभाषयाऽपि वेद्यन्तरं प्राप्तम् । तथा च वेदिद्वयस्य वैयर्थ्येन शा-
स्त्रार्थत्वाभावादातिदिष्टवेदिं बाधित्वा दीक्षणीयादिषु परिभाषा-
बोधितवेदिमष्टिः । परिभाषातो ऽतिदेशस्य दुर्बलत्वात् । सोम-
यागादौ त्विष्टित्वामावेन दर्शधर्मानतिदेशाद्वाधनिरपेक्ष एव पारि-
भाषिकवेदिविधिरिति वैयर्थ्यम् । तथा च वैयर्थ्यपरिहाराय दी-
क्षणीयादिषु वेद्यतिरिक्तधर्मातिदेश एव । पारिभाषिकवेदिवि-
धिस्तु तत्र निरपेक्ष एव भवतीति स्पष्टं दायमागसंश्लिष्टवचन-

द्वयमकरणे । एवं—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ग्राह्यणा हविस्त्रयः ॥

अयातयामान्येतानि निषोऽज्यानि पुनः पुनः ।

इतिवचने दर्भपदं केचित् श्रावणामावास्याऽऽहृतदर्भपरं वदन्ति ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोऽज्यो मतः ॥

अयातयामास्ते दर्भा विनिषोऽज्याः पुनः पुनः ।

इत्यनेनैकवाक्यत्वादिति, तत्र । वैषम्यात् । दर्भा इत्यस्यैकवाक्यत्वाय वचनान्तरसापेक्षत्वात्, कृष्णाजिनादौ तु निषोऽज्यात्वाद्वाक्यभेदः स्यात् । न तु समूहालम्बनरूपैकान्वयबोधः स्यात् । सापेक्षस्य विलम्बेनान्वयबोधजनकत्वादिति—दर्भा इति पदं दर्भसामान्यपरमेव । मासे नभस्यमावास्यायेति वचनं प्रति-
मत्तरूपम् । यथा—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् नाऽऽहरेत् मृत्तिकाः, कुशान् ।

अमम्भवे त्वाददीत सद्यो यस्य प्रयोजनम् ।

इत्यनेन कुशाहरणनिषेधे तस्य प्रतिमत्तरूपत्वादिति ॥

८४ अध परिभाषाऽधिकरणम्—

‘कर्मण्यद्भवैशुण्वे जुहोति’ इति श्रूयते । तत्र द्रव्यमन्त्राका-
ङ्क्षायां परिभाषा ग्राह्या । यथा ।

‘आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः’ ॥

मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिर्व्याहृतिमन्त्र इत्यर्थः । यथाऽऽह
परिशिष्टे—

प्रजानां पत्नये त्वेना महाध्याहृतयो ऽन्यथा इति ।

एवं देवतायाश्चानादेशे व्याहृतिरेव प्रजापतित्वेन पूज्ये-

सर्थः । एवञ्च यत्र विशेषपरिभाषा नास्ति तत्रोक्ता सामान्यपरिभाषा ग्राह्या । तथाहि “चतुर्होत्रा पौर्णमासीम्” इति, “पञ्चहोत्राममावास्याम्” इति च श्रूयते । चत्वारो होत्रा होतारो ऽस्यामिसनेनोपाशुमज्ञको याग उक्तः । पञ्चहोत्रामिसनेनाग्नीषोमसंज्ञको याग उक्तः । अनयोर्द्रव्यदेवतासाकाङ्क्षाद्विशेषपरिभाषा ग्राह्या । यथा—

ऐन्द्र दध्यमावास्यापौर्णमास्योः पयस्तथा ।

तथा ऐन्द्रमित्यर्थः । एवम् “आग्नेयेन पक्षान्ते यजेत” इति श्रूयते । आग्नेयेन—आग्नेयारूपयागेन । पक्षान्ते—तत्तिथिद्वये । तेन पौर्णमास्यामारम्भः, समाप्तिस्त्वमावास्यायामिति । मध्यस्यमतिपदादिचतुर्दश्यन्ततिथिष्ववधानं न दोषाय वचनबलात् । एवञ्चाग्नेयेऽपि द्रव्यदेवतासाकाङ्क्षाया तथैव परिभाषया तिथिद्वये ऐन्द्रदध्यैन्द्रपयसोरेव ग्रहणमिति ॥

८५ अथ सर्वनामाधिकरणम्—

बहुष्वपि प्रक्रान्तेषु सर्वनामपदेन शीघ्रोपस्थितिकं ग्राह्यम् । यथा श्रुतिः—‘इष्टिपूर्वकमेवादः पौर्णमासं हविः’ इति । प्रयाजाद्याहुतिप्रथमदः पौर्णमास हविरिष्टिपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । पौर्णमासयागो द्विविधः—एकोऽग्नीषोमीयपुरोडाशद्रव्यकः, अपर उपाशुयागारूपो ऽग्नीषोमवृहस्पतीन्द्रादिदेवताऽऽज्यद्रव्यकः । यथा ‘अग्नीषोमाभ्या पुरोडाशेन, उपाशुयाजी त्र्यग्नीषोमवृहस्पतीन्द्रादिभ्य आज्येन जुहोति’ इति । अत्र चादःपदस्य सर्वनामत्वादुभयमेवोपस्थितं हविः—पुरोडाशः, आज्यञ्च वाच्यम् । तथा च पौर्णमासयोर्द्रव्योरेवेष्टिपूर्वकता प्राप्तेस्तत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“शीघ्रोपस्थितिकेनानुभयम्” इति । उभयत्र नेष्टि-

पूर्वकतो प्राप्यते, अग्नीषोमीयपुरोडाशस्याल्पदेवताघोटितत्वेन शीघ्रोपस्थितित्वाददःपदेन तदेवोपस्थाप्यते । अतस्तेनैवान्वय इति दायभागे उक्तम् ।

८६ अथ निषेधपर्युदासौ-

तत्रातिदेशाद्वागादर्थतश्च यत्र प्राप्तमन्त्रं न पर्युदासः । किन्तु निषेध एव, श्रूयमाणस्य प्रापकनिघेरभावात् । तादृशविट्पमाधे च पर्युदासनञ्चा केन सहैकवाक्यत्वं कर्तव्यमिति ।

अतिदेशाद्यथा-“न तौ पशौ करोति” इत्यनेन पशुयोगे प्रयानानुवाजौ निषिद्धयेते । न च निषेधः प्राप्तमन्तरेण सम्भवति, इति दर्शयमातिदेशः कल्प्यते ।

रागाद्यथा-“पूर्वाणि मांसं नाश्नीयात्” इत्यादौ ।

अर्धतो यथा-शरद्वसन्तयोर्नवश्राद्धं विहितम् । तत्र शरत्पदेन शरदादिपन्मासा एव गौणमुख्यभावेन विहिताः । तथा च शरदादिपन्मासेषु नवश्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थतो विधिः कल्प्यते । तत्र च ‘नन्दायां मार्गवादिने’ इत्यादिनिषेधः ।

यत्र तु सामान्यरूपेण शास्त्रतः प्राप्तस्य विशेषरूपेण निषेधस्तत्र पर्युदासः-यथा-“यजतिषु ये यजामहं करोति, नानुवाजेषु” इति श्रुतिः । अत्र च नानुवाजेषु यजनिष्वित्यन्वयः । एकवाक्यत्तानुसोधात् । निषेधे वाक्यभेदापातिः । न चेष्टापातिः ।

“सम्भवस्यैकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न पुज्यते”

इति वचनात् । तथा चानुयोगिभक्तियोगिनोः समानरेष-किरुत्वेन यो नञा ऽन्योन्याभावो बोध्यते स एव पर्युदासः । तेनानुवाजभिन्नेषु यजनिष्वित्यर्थः । अत्र यजनिरेनुयोगी, अनुवाजः प्राप्तयोगीति ।

तथा-“अहरदददानी” “दीक्षितो न ददानी” इत्यत्र

पर्युदासेन दीक्षितेतर इत्यर्थः । दीक्षितः कृतपङ्क्तारम्भः । एक-
 कर्ममध्ये ऽन्यकर्मनिषेधादाननिषेधः । ननु पर्युदासनञ्च दीक्षि-
 तेतरोऽहरहर्ददातीति सिद्धम् । तथाचैकस्य ददातिपदस्य वैयर्थ्य-
 म(१) । मैत्रम् । निषेधपक्षे वाक्यभेदान्मूलभूतश्रुतेरपि वाक्य-
 भेदापत्तेः । तथा चास्मन्मते सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्या-
 यादरः । सम्भेदे एकपदार्थोपस्थापकबहुपदोपस्थितावित्यर्थः ।
 अपम्भावः—यदि पदोपस्थाप्यपदार्थो नान्वयबोधे निविशते, तदा
 वैयर्थ्यम् । अत्र तु तस्मास्ति 'बहवो विद्याः सन्ति' इत्यत्र बहव इ-
 तिपदचत् । अत एव तत्तत्स्थले एकवाक्यत्वाय दोषद्वयप्रस्ता
 लक्षणाऽपि समाश्रीयते इति । नचाधिकस्य ददातिपदस्याऽऽकाङ्क्षा
 नास्ति तत्पदं विनाऽपि तदर्थान्वयबोधादिति वाच्यम् । यत्प-
 दोपस्थाप्यस्यार्थस्य यत्पदोपस्थितिजन्यार्थोपस्थितिं विना अ-
 न्वयानुभवविषयत्वाभावस्तत्पदस्य तत्पदे आकाङ्क्षेत्युक्तत्वात् ।
 घटं कलशमग्नयेत्यादावप्यन्वयबोधो भवत्येव किन्त्वधिकक-
 लशपदमप्युक्तिनिग्रहमात्रमिति ।

यद्योक्तं—विभेदो दधि दातव्यं, कौण्डिन्याय न दातव्य-
 मित्यादौ दातव्यपदस्याऽऽधिक्यापत्त्या निषेध एव न तु पर्युदास
 इति । तदपि लौकिकवाक्ये । तत्रैकवाक्यताविरहे सत्यभावात् ।
 नहि तदूट्टान्तेन वेदेऽपि वाक्यभेद आदरणीय इति युक्तमिति ।
 एवं 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इत्यत्रैकवाक्यत्वानुरोधात्पर्युदासेन
 रात्रीतरामावास्यायामिसन्वयः । अमावास्यावचनस्य सावका-
 शत्वेन पर्युदसेतरकर्मसम्भवात् । न चैकवाक्यतायां कुर्वीतेति
 व्यर्थमुक्तोत्तरत्वात् ।

वस्तुतस्तु श्राद्धं कुर्वीतेत्यनेन प्राप्तश्राद्धकरणमुद्दिश्य तत्र

न रात्रौ इत्यनेन रात्रिभिन्नः कालो विधीयते । अतो ऽनुवादा-
प्येव तत्तदम् ।

अन्येतु अमावास्यादिश्राद्धविधेः यातःकालादिदिवस-
पागचतुष्टयपरत्वेन रात्रौ प्रसक्त्यभावादिपेधो ऽनुपपन्न इति
पर्युदास आश्रीयते इत्याहुः—

अत्र वदन्ति—प्रत्यक्षे आरोपरूपममाक्तिसम्भवेऽपि ह्ये-
वैर्निर्वास्तीति शान्दबोधस्यले प्रसक्त्यभावेन निषेधबोधानुपपत्तेः
प्रसक्तिर्न तत्र हेतुः । नन्वाऽऽकाशं नस्त्राद्यपिःपापि विधिः कथं
न कृतः ? तत्र प्रयोजनाभावात् । अत्र तु तात्पर्यानिवधारणनि-
वृत्त्यनरात्रिश्राद्धकरणवारणस्य प्रयोजनस्य सत्त्वादिति तद्व्यात-
न्यम् । नहि विशेषदर्शिभ्रमप्रवृत्तिवारणाय वेद इति युक्तम् । यथा
'दक्षिणामुखः श्राद्धं कुर्यात्' इति विशेषादर्शिनो—देवयागे पूर्वा-
भिमुखत्वदर्शनाद् भ्रमेण तन्मुखश्राद्धवारणाय तन्निषेधो विधीयते।
तथाऽत्रापि रात्रिनिषेधादर्शिनो तत्र प्रवृत्तिः कथं वारणी-
येति । लोके वैर्निर्वास्तीति शान्दबोधस्यलेऽपि प्रसक्तिरस्त्येव ।
लोके निषेधशायकं हि सन्दिग्धविषयस्तान्तरं प्रत्येव प्रयुज्यते,
न तन्निश्चितार्थकं भाति । तथा चोद्देश्यस्याश्रोतुः सन्देहवि-
पर्यस्तान्तररूपा प्रसक्तिरस्त्येव । तथा च व्युत्पन्नं प्रति
वेदो विहितः, न विशेषादर्शिनं भाति । तथाचोक्तम्—

'यत्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतरः' इति ।

तर्केण विशेषदर्शनप्रयोजकरूपमेव । स धर्म वेद—व्यवस्था-
प्रयोजकप्रवृत्तिप्रयोजनार्थवान् स परेत्यर्थः ।

अन्येतु पर्युदासपक्षे निषेधप्रसक्तस्य नजो लक्षणा स्यात् ।
न चात्र लक्षणाधीनमनुपपत्तिरस्तीति । अत्र हेतुः—अमावास्या-
पश्चात् सामान्वात् रात्रिरस्यापि शास्त्रा निषेधो बाध्यः । स

न सम्भवति तपजीव्यवाधापत्तेः । तथा त्व साधवारणाभोभय
विधिसार्थक्याप च विकल्पो वाच्यः । रात्र्यमावास्याऽवच्छेदेन
निषेधेन वाचाद्विकल्पे च तदभावात् । तथा चामावास्या-
विधेर्दिवाशश्राद्धविधौ निरपेक्षत्वाद् रात्र्यंशे विधौ विकल्प-
कल्पनासापेक्षत्वाद्विधेः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणं वैषम्यं स्या-
दिति विधित्वानुपपत्त्या लक्षणोक्तिः—

अत्र वदन्ति—नाहि सावकाशनिरवकाशविध्योर्विकल्पस्तु-
ल्यबलवत्त्वाभावात् । निरवकाशत्वेन निषेधस्य बलवत्त्वात् ।
(१) पदाहवनीयस्थले निरवकाशस्य बलवत्त्वेन क्लृप्तत्वात् ।

इतरे तु प्राप्तनेष्टसाधनत्वबोधः । तथा चामावास्यापदस्य
दिवाशान्निसामान्यपरत्वे रात्र्यंशे इष्टसाधनत्वबोधे तज्ज्ञानस्य
रात्र्यंशे भ्रमत्वमापद्येत । तत्र च वेदस्य भ्रमत्वे ऽश्वमेधादिषो-
प्तकवेदे ऽनाश्नासापत्त्या ऽननुष्ठापकत्वलक्षणामामाव्यं स्यात् ।
अतः प्राप्तमावार्थं पर्युदासलक्षणेति वदन्ति । तत्र । तात्पर्यभ्रमे
वेदस्यापि भ्रमजनकत्वादव्यवस्थादर्शनात् । तथा चाज्ञा-
ततात्पर्यकत्वेन भ्रमजनकत्वं, न वेदत्वेन । अतो वेदत्वेना-
ऽऽश्वास एव ।

अन्ये तु अमावास्याविधेर्दिवापरत्वमेवास्तु, किं पर्युदासति-
पेधाभ्याम् । तदपि न । दिवापरत्वे तात्पर्यग्राहकपकरणायभावात्-
तात्पर्यग्रहार्थमेव निषेधवचनस्य सार्थक्यात् । दृष्टञ्च तात्पर्यग्रहार्थं
विशेषवचनम् । यथा—‘पायसेन श्रियै जुहोति’ इति । श्रीहोमे
पायसशब्दस्य श्रीवासारूपगन्धद्रव्यस्यापि वाचकत्वात्तात्पर्यग्र-
हाय वाक्यशेष उक्तः—‘हीरशृतस्नण्डुलः पायसो भवति’
इति । यथा वा ‘यवमयश्चरुर्भवाति’ इति । अत्र यवशब्दस्य—

स्वः स्वः इति धान्ये निरुद्धलक्षणया धान्येऽपि यवपदम-
योगदर्शनाच्चात्पर्यग्रहाय वाक्यशेषः—

“वसन्ते सर्षपस्यानां जायते यत्र शातनम् ।

पोदमानाश्च दृश्यन्ते नवाः कणिशशालिनः” इति ॥

ननु पर्युदासपक्षेऽपि कथं लक्षणा ?, अत्यन्ताभाव इव भेदे-
ऽपि नजः शक्तेः । वैवम् । ‘अन्यायस्यानेकार्थ’ इति न्यायेन
नानार्थत्वायोगात् । तथात्वे च अन्योन्याभावे लक्षणैव तस्यैवाप्ते-
रान्वयात् । तथा त्रैकवाक्यार्थ एव पर्युदास इति ।

अरे तु पर्युदासपक्षे अपानास्यायामित्यत्र यथा राप्तीतरान्व-
पस्तथा ऽष्टकादावपीति रात्रिश्चाद्विषेधवचनस्याऽऽवृत्त्यापत्ति-
रिति, सत्यम् । साति तात्पर्ये आहृत्यकल्पना विशेषवचना-
विषयसर्वश्राद्धतिथीनामेव दिवापरत्वग्रहस्याऽऽकाङ्क्षितत्वादाहृति-
विनैव सर्वश्रान्वय इति सर्वश्रान्वये एकवाक्यस्यैव तात्पर्यमिति ।

तुल्यचलचत्वे चिकल्पो यथा—‘अतिरात्रे षोडशितं
गृह्णाति’ ‘नातिरात्रे षोडशितं गृह्णाति’ इत्यत्र उभयोरेव निरव-
काशत्वात्तुल्यत्वम् । षोडशकला अस्य सन्तीति षोडशी सोमः ।
मरुते स दृष्टविशेषः । तथा च प्रकृतियागे सोमग्रहणस्य वि-
दितत्वाद्विकृतिवागे ऽतिरात्रे ऽतिदेशेन सर्वदा मासत्वाच्चाद्विक-
ल्पार्थं वचनम् । नच यदि षोडशग्रहणं विना यागसिद्धिस्तदा
वैद्विषोपदेशो व्यर्थः । फलभूमार्थं ग्रहणोपदेशात् ।

८७ अथ यद्भक्तन्यायः—

ननु तत्तदेव पूजायामावरणपूजा क्रियते भक्त्यम् । न तत्प्रसा-
नस्वरूपनिर्वाहकं प्रदानस्वरूपस्य गन्धाद्युपचारैरेव सिद्धेः ।
नाप्यदृष्टदारा, मानाभावात् । कदा वा तत्कार्यमत्र सिद्धान्तः—
“यो यद्भक्तः स तद्भक्तात्” इति । यद्भक्त्यवधानपूजनात्म-

कवलात् । तथा च प्रधानपूजा तेषां प्रयोजिका । अतः प्रधान-
पूजानन्तरं तत्कार्यम् । अत एव प्रयोजकत्वात्तदुत्तराङ्गमिति । तेन
प्राचीनाङ्गापूर्वसहितं प्रधानं प्रधानापूर्व (परमापूर्व) 'जनयति ।
चरमाङ्गापूर्वसहितं प्रधानापूर्व चरमाङ्गापूर्व जनयति इति । तथा
च ग्रहयोगे ऽधिदैवतप्रसाधिदैवते ग्रहपूजानन्तरं पूजये । एवं
दूर्गापूजायां पञ्चादेष योगिन्याद्याः पूज्याः । एवमिष्टदेवता-
पूजनेऽपि । नच तत्तत्क्रमविधित् एव तत्तत्पूजा भास्तेति
न्यायोऽयं व्यर्थः । एतन्न्यायमूलत्वात्तत्क्रमविधेः । आवरणदे-
वताज्ञानार्थमेव तद्विधेः । पञ्चात्कर्तव्यत्वञ्च न्यायवलादिति ।

८८ अध्यानुयाजाधिकरणम्—

तत्र परिभाषाश्रुतिः श्रूयते “सूक्तवाकेन्द्रस्तुतिमाजापससू-
क्तानि मजप्स्यानुयाजान् करोति, ततः मरुतमनुनिष्ठति” इति । तथा
चानुयाजाङ्गकयागे सूक्तवाकादीनि मजप्स्यानुयाजान् कृत्वैव मरुतं
कुर्यात् । अपञ्चानुयाजः प्रयाजानुयाजभिन्नः । एवं बहुसुवर्णके
श्रूयते “आग्निमारुतार्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति” इति । आग्निमा-
रुतयागो बहुसुवर्णयागैकदेशः प्रधानीभूतः । तदुत्तरमनुयाजानां
विधानादनुयाजानामुत्कर्षो नतु सूक्तवाकादीनां तथाश्रुतेरिति
पूर्वपक्षे जैमिनिमुत्रम्—“तदन्तत्त्वादनुयाजानाम्” इति ।
अपमर्थः—अनुयाजानां सूक्तवाकोत्तरं कर्तव्यत्वादनुयाजो-
त्कर्षे सूक्तवाकादीनामप्युत्कर्ष इत्येतदधिकरणं तदाद्युत्कर्-
षन्न्यायमूलमिति । एवं सपिण्डनापकर्षे मासिकानामप्यपकर्ष इति
श्राद्धचिन्तामणिः ॥

८९ अथ सक्त्वधिकरणम्—

पूषयागे “सक्तुना यजेत” इति श्रूयते । सक्तोस्तु मोक्षार्थं
न श्रूयते । अतः सक्तोरमोक्षवत्स्यैव होम इत्यत्र सिद्धान्तसू-

प्रश्न—“नियोगसाधनलक्षणया सिद्धेः” इति । अस्या-
र्थः—ग्रीहीन् मोक्षतीत्यत्र द्वितीयावोधितक्रियाजन्यकलाश्रय-
स्वरूपकर्मत्वानुपपत्त्या ग्रीहिनिष्ठः संस्कारः कल्प्यते । अन्यथा
मोक्षणस्याऽऽद्यविनाशितया मोक्षिततुल्यतया मोक्षितवदमोक्षि-
तस्याप्यवघातान्वयापत्तेः । एवं यत्र मोक्षणं कथम् ? इत्थम् ।
ग्रीहिशब्दस्य नियोगसाधनद्रव्यपरत्वात् यत्रऽपि तत्सिद्धेः ।
अन्यथाऽवघातस्यापि यत्र बाधः स्यात् । ग्रीहिष्वेव तदुपदेशात् ।
नच ग्रीहीनवहन्तीत्यत्र लक्षणाऽस्तु । अन्यथा यथाऽनवघाते
समुपपत्तेन पुरोडाशानिष्पात्तिरिति वाच्यम् । ग्रीहीन् मोक्षति
ग्रीहीनवहन्तीत्यादौ समानप्रकारतानिर्वाहार्थं सर्वत्रैव लक्षणा ।
एवं सक्तोरपि नियोगसाधनत्वात् मोक्षणान्वयः ।

अन्ये तु अवघातप्रकरणीयत्वाद् ग्रीहिपदस्य सक्तौ न
मोक्षणम् । अत एवाऽऽज्यस्य मोक्षणं विनैव होम इति वदन्ति-

तत्र परे वदन्ति । संस्कृतद्रव्यस्य वैदिककर्मणि नियो-
गादाज्यस्यापि पवित्रोत्पत्तिन संस्कृतत्वात् न तत्र मोक्षणापेक्षा ।
सक्तौस्तु मोक्षणं विना संस्काराभावात्प्रोक्षणमेव । अत एव—

“नामोक्षितं स्पृशेत् किञ्चिद्देवे पित्र्ये च कर्मणि” ।

इत्यत्र निषमर्थं नल्लक्षणम् । नन्ववघातरूपः संस्कारस्तर्हि
कथं न स्यादित्यत आह—ग्रीहीनित्यादि । तत्र विधेरसम्भवात्ता-
सौ संस्कारः । मोक्षणे तु नामोक्षितमित्यादिविधिरस्त्येवेति ।
ग्रीहीनवहन्तीति लक्षणया सर्वत्र मोक्षणमाप्तत्वाद्देधेरसम्भवात् ।

परे तु ग्रीहाविसत्रासमानप्रकारकयोः कल्पयित्वा यत्र मो-
क्षणाभाव एव कल्प्यताम् । कल्पनातो जयन्या लक्षणेति
न्यायात् । यथा विष्णुपर्वोचरे-

ज्येष्ठे मासि सिताष्टम्या यः पूजयति केशवम् ।

न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयश्च विन्दति ॥

शिवरहस्ये—

शुक्लाष्टम्या शुक्रमासे यः पूजयति शङ्करम् ।

दुर्गतिं न लभेच्चैव वाजपेयफलं लभेत् ॥

अत्र मूलभूतश्रुतिद्वयकल्पनाभियां केशवपदस्य लक्षणया शङ्करपरत्वमेवास्तु । नच विनिगमनाविरहः 'अष्टमीतिथेः शैवत्वे-
नोक्तत्वात् । यथा— 'हरस्य तिथिरष्टमी' इति । तथा चात्र
लक्षणा न क्रियते, किन्तु मूलश्रुतिद्वयकल्पनैवेति' वदन्ति ।
एवं ते यस्तव्याः—यान्यमसिमन्त्रे धान्यपदेन तण्डुलक्षणा
कर्तव्या मन्त्रपाठस्यादृष्टार्थकत्वं कल्पनपैषोपपत्तेः । केशवपदे
च न लक्षणा लक्षणाधीजस्य मुख्यार्थानुपपत्तेरभावादिति ।

९० अथ गिरगिराऽधिकरणम्—

अग्निष्टोमे "ऋत्विजो देवानामन्त्रयन्ति, यज्ञायज्ञा वो ऽग्नये
गिरागिरा च दक्षमे" इति श्रुतिः । अस्यार्थः—वो युष्मभ्यमिन्द्रा-
दिभ्यः अग्नये च यज्ञा यज्ञा यज्ञे यज्ञे गिरा गिरा तत्तन्मन्त्रेण
दक्षमे ऽहं यजे । 'दक्ष दाने' इतिघातोर्लेट उच्चमपुरपैकवचनामद्,
तस्यैव "सिञ्चदुलं लेटि" इति सिपि दक्षसे इति । यज्ञायज्ञा इति
"सुपां सुलुग्" इति सप्तमीस्थाने आज्ञादेशः । उक्तश्रुत्यन्तरं
"न गिरागिरेति श्रूयात् । यद्विरागिरेति श्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता
गिरेत् । तस्मादैर कृत्वोद्देयम्" इति । अस्यार्थः—ऋत्विजो देवानिति
यदुक्तं तत्रोद्गातृव्यतिरिक्ता ऋत्विज इति बोध्यम् । तत्र हेतुमा-
ह—उद्गाता न गिरागिरेति श्रूयात् यदि वदेत् तदाऽऽत्मानमे
व गिरेन्नाशयेत् । तर्हि किं वाच्यम् । तत्राऽऽह— तस्मादिति ।
एवं गिरागिरेतिपदस्थाने इरापदयुक्तं मन्त्रं कृत्वोद्गात्रोद्देय-

मित्यर्थः । तथा चोद्गात्रैवं पाठ्यम्—“यज्ञायज्ञा वो अग्नये इरा
इरा च दक्षसे” इति(१) । इराइरांत—“सुषां सुलुग्” इति वृत्ती-
यायां आजादेशः । तेन इरया मन्त्रवाण्या दक्षसे इत्यर्थः । इरा-
शब्देन वाप्युच्यते इति ॥

९१ अथ कलञ्जाधिकरणम्—

‘न कलञ्जं(२) भक्षयेत्’ इत्यत्र लिङ्गा बोधितङ्कार्थत्वमभावे
ऽन्वेति । तेन कलञ्जमक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधः ।
तथा च निषेधापूर्वस्य विहितादृष्टत्वेन संस्कारसापेक्षोत्पत्तिक-
त्वादनुपनीतानामपरिणीतानां कन्यानाञ्च नैतद्विधिविषयत्वम् ।
न चाष्टकादिश्राद्धाधिकारोऽनुपनीतानामपि दृश्यते इति नादृष्टे
संस्कारापेक्षेति वाच्यम् । वाचकाभावे सतीति विशेषणात् । तत्र च—

‘एतवानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वेषु’

इत्येव वचनं वाचकम् । अन्यथा ऽनुपनीतानां दर्शादिपा-
णाधिकारोऽपि स्यात् । इत्यत्र सिद्धान्तसूत्रम्—“नैतदग्ननि-
पिद्धत्वात्” इति । अस्यार्थः—एतद्वदुक्तं न । कुतः ? अस्य
कलञ्जभक्षणस्य निषिद्धत्वात् । अवस्थाः—कलञ्जभक्षणस्य
रागप्राप्तविषयकनिषिद्धत्वेन वाचजनकत्वव्याप्तितात् । न च पा-
णोत्पत्तौ संस्कारः सहकारी । तथा च असंस्कृतैरपि कलञ्जभक्ष-
णादितो निवर्तितव्यम् । अष्टकादिश्राद्धवदेतददृष्टेऽपि न
संस्कारः सहकारी । तत्र वचनवदत्र (कलञ्जभक्षणे) व्यापस्य
सत्त्वादिति ।

(१) सामगा इरापदमानार्थं गानशाखपरिभाष्यकारस्य स्थाने
भाकारो यकार ईकारश्चेति त्रीन्वर्णान् प्रयुज्यते । तत्
जायीरा इत्येव गान्तव्यम् ।

(२) विष्णुश्रुतिविद्वत्पञ्चमोऽसं कलञ्जम् ।

साम्यमेव । तेन कृष्णलचरोरपि त्र्यंशकरणाति ।

पृथिवीयागे श्रूयते-“पृथिव्यै क्षीरेण दध्ना च जुहोति, इरा-
वतीति वायुं पिबति, क्षीरं, दधि च” इति । अस्य विकृतौ श्रुतिः
“वायवे जुहोति, चतुःपलं चतुर्धा ऽस्नाति” इति । अत्र पल-
चतुष्कस्य चतुर्भागं कृत्वा ऽशनं विहितम् । मकृतिविकृतोऽस-
म्पकयनात्-मकृतावापि तथैव भागस्य वाय्वादित्रयाणां प्रा-
प्तत्वादाह-असति विरूप इति । वायोर्मुहृत्वाभावेन पलाभावा-
ज्जागात्सम्भव इति, मकृतौ दधिपयसोरेव भागकरणं, वायोः
सकृदेव पानम् । एवं विकृतियागे वायुमक्षणं नाङ्गं तस्य पला-
सम्भवात् । पलत्वेनैव मक्षणविधानात् । तथा च—

यो येन संपिबेद्वर्ष सोऽपि तत्समतामिपात् ।

पादन्यूनश्चरेत्सोऽपि तस्य तच्च व्रतं द्विज ॥

इति व्यासवचनम् । यः पापी येन पापिना सम्पिबेत्संसर्गो
स्यात् तस्य व्रतं पादन्यूनं स कुर्यादित्यर्थः । तेन ज्ञानपूर्वक-
ग्राहणघातिनि मनुना द्वादशवार्षिकादित्रयोदशप्रायश्चित्ताभि-
धानात्तन्मध्ये मरणस्य विधानेऽपि न तस्यातिदेशः तत्संसर्गो-
पि मरणस्य पादन्यूनत्वासम्भवात् किन्तु द्वादशवार्षिकमेव पाद-
न्यूनं प्रायश्चित्तमिति प्रायश्चित्तविशेषः । एवं मकृतिविकृ-
तोऽसम्पकयनाद्विकृतावाभ्युदयिके ‘कराग्राग्रपवित्रकान्’ इति
श्रुतेः पार्वणेऽपि तथैव विशेषानुपदेशादिति नवीनगौडाः ।

मैथिलस्तु ‘पिप्पे द्विगुणा दर्श दक्षिणाग्राश्च’ इति परि-
भाषया पवित्रस्य पार्वणे ग्राहणकरे दक्षिणाग्रत्वमेव, तथाऽऽभ्युद-
यिकेऽपि तथात्वमाप्त्या तद्वाधाय कराग्राग्रेति । अत एवा-
ध्याणामुत्सर्गे द्विगुणकुशाग्रदिशि नानध्यवसायः किन्तु दक्षि-
णाग्रा एव धार्या इति वदन्ति ।

अत्र घदन्ति-पार्वणस्याभ्युदयिकप्रकृतित्वे 'प्रकृतिव-
द्विकृतिः' इतिन्यायेन पार्वणाङ्गसमुदायस्यैवातिदेशः । तथा
चाष्टकाश्राद्धस्यापि पार्वणतया तद्धर्माणामपूपमांसशाकानामा-
वश्यकानामङ्गानामपि प्राप्तिः स्यात्पार्वणपदवाच्यता च तस्या-
पि । यथा भविष्ये—

अमावास्यायां क्रियते पार्वणं समुदाहृतम् ।

क्रियते वा पर्वणि यत्तत्पार्वणमिति स्थितिः ।

तथा अमावास्याश्राद्धत्वं पर्वश्राद्धत्वञ्च पार्वणपदवाच्यताव-
च्छेदकमनोऽष्टकाश्राद्धं पार्वणपदवाच्यमेवेति । अत्र नवी-
नाः—यद्यपि पार्वणपदस्योभयमपि शक्यं, तथापि अमावास्या-
श्राद्धे रुद्रेणस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पार्वणविधिना कुर्यादित्य-
त्रामावास्याश्राद्धमुपस्थापितम् । पर्वश्राद्धे यौगिकत्वात्तस्य चाव-
यवार्थोपस्थित्यर्थानत्वाद्विलम्बोपस्थितिः । ततः शीघ्रोपस्थि-
तिकेनैवान्वयषोषः स्यादिति नापूपादीनामतिदेश इति बहु-
दिनभावनापूर्वकं समाधानमाहुः । सामान्यातिदेशे विशेषा-
नतिदेश इति न्यायात्पार्वणविशेषाष्टकाधर्मस्यामाप्तत्वाद । स
तु न्यायो यथा—“विद्याकाम ऊर्जमारभ्य वर्षं प्रति कृष्णचतु-
र्दश्यां रुद्राय तिलैर्जुहोति इमारुद्रायेति, तपस्ये ॥ यवान्
अपयति” इति रुद्रयागमुक्त्वा “एवं दाम्पत्यसर्वकामः मत्पटम्प-
म्बिकायै जुहोत्यम्बेऽम्बिकइति” इति श्रुतायुक्तम् । ऊर्ज-कार्ति-
कमिति । तपस्ये-फाल्गुने । अत्र च रुद्रयागः अम्बिकायागस्य
प्रकृतिरेवमित्युक्तेः । तथा च रुद्रयागे फाल्गुनकर्तव्ये चरुरङ्गम् ।
तथा चाम्बिकायागे सर्वमासेष्वेव चरोत्प्यतिदेशात्माप्स्या अ-
म्बिकायागस्तिलैश्चरुणा च कार्यः ।

नच तपस्ये इति श्रुतेः कथं सर्वमासेष्वेवाति वक्तव्यम् । त-

पस्पस्य चतुर्दशीभीशेपत्वात्तपस्ये च चतुर्दश्यामित्यन्वयात् ।
तथा अष्टम्यां न तपस्यान्वयो ऽन्यान्वितत्वात् । एवञ्च केवलम-
तिदेशेन यवस्यैवान्वयः । इत्यत्र भिद्धान्तसूत्रम्—“तुल्यप्राप्त्या
नातुल्यप्राप्तिः” इति । सामान्यस्यातिदेशेन न विशेष-
स्यातिदेश इत्यर्थः । तेनाम्बिकाहोमे न चरुः तस्य मासवि-
शेषणीयत्वेन विशेषत्वात् ।

एवं सांवत्सरिकैकोद्दिष्टं प्रकृतिराद्यैकोद्दिष्टे च “इह लोकं
परित्यज्य” इति मन्त्रोऽङ्गम् । सांवत्सरिके एकोद्दिष्टविकृतौ त-
स्याङ्गत्वं स्यात्तत्राप्येष एव न्याय इति ।

यद्योक्तं—पार्वणपदस्योभयमेव शक्यं, तदपि न । “अन्या-
यश्चानेकार्थत्वम्” (आधि० ४९) इति सूत्रात् । अमावास्याश्रा-
द्धत्वमेव शक्यतावच्छेदकं, नान्यत् । तथा हि अमावास्यायामिति
यद्यधिकरणमसृमी तदा ऽमावास्याधिकरणकं माद्राद्यैकोद्दि-
ष्टमपि पार्वणं स्यात्, ततश्चामावास्यात्वेन यत्र निमित्तता
तत्पार्वणं नत्वमावास्यानिमित्तकमात्रम् । अमावास्यायां सृताहत्वे
सृताहनिमित्तकस्यामावास्यानिमित्तत्वात् । एवं पर्वणीसत्रा-
धिकरणमसृमीत्वेन स एव दोषः । अतः पर्वत्वेन निमित्तता
वाच्या, सा च न सम्भवति अष्टकादिश्राद्धे पर्वणीत्युल्लेखा-
पत्तेः । निमित्ततावच्छेदकरूपेण निमित्तस्योल्लेखात् । न च
निमित्तानामिति श्रवणाद्यनिमित्तस्यैवोल्लेखो न तु तत्त्वेनेति
वाच्यम् । एवमशौचान्ताद्विधीयेऽहि इत्यादेरनुल्लेखात् । निमि-
त्तस्य तद्दिनस्य अद्येसनेनैवोल्लेखात् । तथा चामावास्या-
त्वावच्छिन्ननिमित्तताकश्राद्धत्वं पार्वणपदशक्यतावच्छेदकम् ।
कथं पार्वणपदमयोगस्तत्राह—क्रियते इति । वा एवार्थः ।

“वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे चावधारणे”

इति कोशात् । पर्वण्येव क्रियत इति पार्वणम् । तथा च योगस्यापि दर्शनेन पङ्कजपदव्ययोगरूढिः प्रदर्शितेति ।

एवञ्चामावास्यायां पार्वणश्राद्धमिमेव प्रयोगो नतु अमावास्यानिमित्तकमिति श्राद्धविशेषणम् । पार्वणपदेनैव तदर्थोपस्थितेः । अमावास्यायामिति निमित्तसप्तमीमुक्त्वा केचिद्विशेषणं वदन्ति । तन्न । अमावास्यायास्तर्हि अधिकरणत्वेनाल्लाभात् । नष्टेका सप्तमी सकृदुच्चरिता उभयमर्थं बोधयति । ततश्चाष्टकायामपि पार्वणविधिनेति प्रयोऽयम्, न पार्वणमिति मघादिश्राद्धवदिति ।

अत एव ।

पार्वणे स्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ।

इत्यत्र पार्वणाष्टकाश्राद्धयोर्भेदेनोपादानम् ॥

अथ कस्तावत्प्रकृतिविकृतिभावः ? ।

न तावत्कार्यकारणभावः । घटस्य कुलालविकृतित्वापत्तेः । मृद्विकारो हि घटः । नच समवायेनेति तत्र वाच्यम् । गुणस्य द्रव्यविकृतित्वापत्तेः । अथ कारणतावच्छेदकाश्रयकार्यत्वं विकृतित्वम् । तथा च सुवर्णत्वं कुण्डलकारणतावच्छेदकं तदाश्रयं कुण्डलमिति सुवर्णविकारं तदुच्यते । नचैवं कार्यस्य स्वजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वरूपयोग्यत्वस्येष्टत्वात् । फलोपधानस्य तु पूर्ववर्तित्वाभावादभावः, जातघटं प्रति भाविदण्डवत् । मैवम् । उक्तविकृतित्वमाभ्युदायेकादावसत्त्वेन प्रकृतानुपयोगीति ।

ननु सुवर्णादिसाधारणमिदं प्रकृतित्वं विकृतित्वञ्च नास्ति यागादेः प्रकृतित्वम्—अग्निदिश्यमानाङ्गमातेयोगित्वम् । यस्याङ्गमतिदिश्यते तत्प्रातियोगि । तादृशानुयोगित्वञ्च विकृतित्वमिति चेदेवमन्योन्याश्रयापत्तिः । प्रकृतित्वज्ञाने प्रकृति-

षट्कृतिरित्यतिदेशः । अतिदेशघटितस्य विकृतित्वमिति । उच्यते—
नात्रान्योन्याश्रयः । स हि द्विविध एव दुष्टः । उत्पत्तितो कलृप्ति-
श्चेति । नाद्यः—प्रकृतित्वस्याजन्यत्वेनाऽतिदेशानपेक्षणात् । न द्वि-
तीयः प्रकृतित्वस्यातिदेशज्ञानं विनापि क्वचित्द्विदमिसादि-
वाक्यत्वात्, क्वचिन्न्यायगम्यत्वात् ।

किञ्चातिदेशज्ञानं न प्रकृतित्वज्ञानाधीनं लक्षणमविष्टाति-
वेषापदादेव तदुपस्थितेः ।

नन्वतिदेशात्प्राप्तिरित्यत्रानापिद्विविधे प्राप्तिः प्रमैव वा-
च्या । तथा चातिदेशस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तिः । प्रत्यक्षा-
नुमानयोरसम्भवात्, शब्दस्याभावाच्च । मैवम् । अन्यत्र
श्रुतस्य प्रकृतेऽश्रुतस्य कल्पनमतिदेशः । “पार-
मेष्ठ्यकामो विरिञ्चये जुहोति ब्रह्मादेवानामिति, प्रो-
द्गातृभ्यो हुतशेषफलचपसमसं प्रयच्छति” इति श्रूयते । प्रो-
द्गातृभ्य इति बहुवचननिर्देशात्प्रोद्गात्रादिभ्य ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः ।
अत्र यद्यपि होमस्य द्रव्यं नोक्तं तथा ऽपि हुतशेषमीति श्रुत्या
फलचपसस्य होमद्रव्यत्वं कल्प्यते नातिदेशादतोऽन्यत्रश्रुतस्येति ।
श्रुतस्य—प्राप्तस्य । तेनानिदिष्टातिदेशे व्याप्तिः । यथा पार्व-
णातिदेश एकोदिष्टे, तदतिदेशः साम्बत्सरिके इति । “वस्तुष्काम-
आदिसामार्कममिधा जुहुयात्” इति । चित्रं देवानामिति स-
हस्रं सौरलोककामस्तथैव तस्मै जुहोति” इत्यत्र तथैवेति
श्रुतैव पूर्वोक्तसर्वाङ्गप्राप्तिर्नातिदेशादतोऽतिव्याप्तिवारणाय प्र-
कृतेऽश्रुतस्येति । वस्तुतोऽश्रुतस्येति न देयम् । तथैवेत्यनेनाप्य-
तिदेशदर्शनादिति । कल्पनन्तनुमानम्—यथाऽयं यागः प्रकृ-
तिविकृतिपावदङ्गाङ्गकः विकृतित्वात् दर्शविकृताष्टमिकपागवत् ।
नच दृष्टान्तेऽसिद्धिः पूर्वपूर्वानुमानाधीनत्वात् । यद्वा प्रकृ-

तिश्रुतानामेव वाक्यानां न्यायेन समभिध्याहारः कल्प्यते ।
तथाच शब्द एवातिदेशः ।

नन्वतिदेशस्य शब्दत्वे ऽतिदिष्टनिषेधस्य पर्युदासत्वा-
सम्भवः श्रुतभावेनैकवाक्यताया असम्भवादिति । न, तत्र
पर्युदासत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । 'एकोदिष्टे नावाहनम्' इत्यत्र पर्युदासत्वे
आवाहनभिन्नं कुशामनादि कुर्यादित्यर्थः स्यात्तस्य चाति-
देशादेव प्राप्त्या नावाहनमिति व्यर्थं स्यात् । आवाहनञ्च
स्यात्तस्याप्यतिदेशात् । 'आवाहनराहितं कुर्यात्' इत्यर्थे तु निषेधे
एव पर्यवसानमिति ।

९४ अथ स्थालीपुलाकन्यायः—

“इयेनेनाभिचरन् यजेत । मेमीक्षीरेण इयेनं श्रपयाति ।
कालान्तकयमरुद्देव्यो जुहोति, कालःकरालश्नि, कार्दिरमीति,
असिपमहति, यातेरुद्र इति । अष्टाशामु भस्म किरति । अष्टलोह-
पात्रे पुलाकान् दहति स्थाल्या वा” इति श्रूयते । कस्य भस्मेसतो
ऽष्टेति । अष्टलोहानि यथा—

काञ्चनं रजतं ताम्रमारकूर्टं तथायसम् ।

शीतकं रज्जकांस्ये च लोहाष्टकमुदाहृतम् ॥ १ ॥
तथा शैवपात्रे “भस्मतिलकी मृत्युञ्जयाय जुहोति” “अभिचार-
शमनाय गोमयचूर्णानि लोहाष्टकपात्रे दहति तद्भस्म भवति”
इति । एवञ्च लोहाष्टकपात्रसम्पत्त्या शिवपात्रसङ्कल्पे कृते त-
त्पात्रापचारी कथं कर्म कुर्यात् ? । कर्मासम्पत्तौ च प्रसवापी
स्यादत्र सूत्रम्—“स्थालीपुलाकवत्” इति । यथा—पुलाकदाहे-
लोहाष्टकापचारे स्थाली ग्राह्या, तन्म्यायादत्रापि तथा । एवं
गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं न तु संशयः ।

इति गोवधपकरणोक्तमन्यत्रापि सम्बध्यते । तथा

चान्यप्रकरणोक्तमवश्यापेक्षणीयमन्यत्रापि ग्राह्यमिति । अत एव मैथिलाः—यज्ञप्रकरणोक्तं “पवित्रेस्थोवैष्णव्यौ” इति मन्त्रद्वयं श्राद्धार्थपवित्रेषु न वदन्ति, अमावास्यापेक्षणीयत्वाभावात् । अवश्यापेक्षणीयत्वे दक्षिणकरधारणार्थपवित्रेऽपि तदापत्तेः । नचैवं श्राद्धेऽसंस्कृतपवित्रान्वयममङ्गः । तत्र द्रव्यान्तरवत्तूष्णीं प्रोक्षणेन संस्कारात् । वस्तुतस्तु “वर्हिषः मादेशमात्रे पवित्रे कुरुते, ओषधीमन्तर्याय छिनत्ति, न तस्तेन, पवित्रेस्थोवैष्णव्यविति । अथैनमद्भिरनुमाष्टि विष्णोर्भनसा पूतेस्थ” इति गोभिलवचनं यज्ञप्रकरणपठितमापि परिभाषारूपम् । अन्यथा श्राद्धे नस्तेनापि छेदनं स्यात् । तर्हि श्राद्धे ओषधिव्यवधानेन छेदनमापातविष्टापत्तेः । ओषधिर्यथादिः । धारणार्थपवित्रे तु ओषध्यादेरन्वयोऽस्त्येव, नतु मन्त्रान्वयः । स्नानं विना मन्त्रपाठेऽनधिकारात् । स्नानेऽपि पवित्रधारणस्पाङ्गत्वात् । नचातोऽधिस्नातेन समन्त्रकपवित्रं क्रियतां, विशेषवचनाभावे अज्ञानां समानकर्तृत्वनिघमात् । एवं पूर्वदिनकृतसमन्त्रकपवित्रस्य न कर्माङ्गत्वं विशेषवचनाभावे समानकालकर्तृत्वव्यत्वात् । नच स्नानातिरिक्तकर्मसु मन्त्रान्वयोऽस्तु, मन्त्रपाठेऽपि पवित्रधारणस्पाङ्गत्वादनवस्थापातात् । तथा च कृष्णले ऽवधातयाववद्धारणपवित्रे मन्त्रवायः । नच गोभिलेन पिण्डस्थाने पवित्रेण रेखोक्ता, तत्र मन्त्रान्वयोऽस्तिवति वाच्यम् । तत्र पिण्डस्थ इति श्रवणात् । तथा च पवित्रपदेन यत्राभिधानं तत्र मन्त्रस्पाङ्गता । नचैवं सर्वाङ्गपवित्रे मन्त्रान्वयः । इष्टापत्तेः । पद्धतौ तादृशलेखनन्तु आज्यसंस्कारकपवित्रमग्राधुपदेशात् तथापि तथा प्राप्येति ।

अत्र यदन्ति—यज्ञे ‘वर्हिषः पवित्रे कुरुते’ इति श्रुतेर्मध्य-

एव समन्त्रकपवित्रकरणं, आद्ये तु “चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वपः
क्षिपति शम्भोदेवीरिति” इति तदानींकरणश्रुतेः आदारम्भात्
पूर्वं समन्त्रकपवित्रकरणमस्तु । यथा—

“युचींश्च त्रिदुषो विमान् सम्यग्वज्रेन भोजयेत्” ।

इसत्र आद्यभोजनसमये तेषां न शुचित्वकरणं, किन्तु
आदारम्भात्पूर्वं शुचित्वाविशिष्टा एव ते भोजनसमये इति ।
यथा वा चमसानां न तदा करणमिति । तत्र, आद्यात्पूर्वं
पवित्रं पर्यर्तव्यं तत्र मन्त्रपाठो न । तद्विधानं द्विविधम्—
काम्यं, नित्यञ्च । नाद्यं, फलाश्रुतेः । विश्वजिन्म्याये च तत्र पू-
यक् सङ्कल्पः स्यात् । न द्वितीयमकरणे प्रत्यक्षायाश्रुतेः, माय-
श्चित्तानुपदेशाच्च । किन्तु पवित्रविशेषणत्वेनाङ्गत्वम् । पवि-
त्रमप्यस्य विशेषणत्वेनाङ्गमती मन्त्रविशिष्टं पवित्रमस्यैऽपेक्षितम् ।
अतस्तदानीमेव समन्त्रकपवित्रकरणं, न आदारम्भात्पूर्वम् ।
नच तदानीमपि पवित्रमोक्षणमपेक्षितमिति वाच्यम् । दलद्वयं
सन्निधाप्य मोक्षणं कार्यमर्घ्यसमये तेनैव दलद्वयेन पवित्रं कर्तव्य-
मिति । नच आद्योपयुक्तयावद्व्यमोक्षणमादौ कर्तव्यं पवित्रञ्च
तदुपयुक्तं न दलसामान्यमिति वाच्यम् । तथा सति मोक्षितपिण्ड-
दानापत्तेः । आकारविशेषविशिष्टस्यापि तत्त्वात्तदभावात् । तथा
च पिण्डघटकान्नादिमोक्षणेन यथा पिण्डस्य संस्कारः, तथा प-
वित्रघटकदलमोक्षणादेव पवित्रसंस्कारः । किञ्च पवित्रमोक्षणं
“विष्णोर्मनसा पूतेत्य” इति मन्त्रकर्तव्यं, तच्च नादौ विहितं
किन्त्वर्घ्यसमये एवेति । ननु पवित्रे इति द्विवचनानुपपत्तिः, पवित्र-
पदस्य दलद्वयवाचकत्वात् नानार्थत्वकल्पने मानाभावादिति ।
मैवम् । मन्त्रपाठकरणकच्छेदान्मन्त्रपाठकाले छेदाभावेन प-
वित्रत्वानिष्पत्तेरिति पवित्रपदं तदारम्भकदलपरम् । एवं प-

विश्वे इति मन्त्रेऽपि । “विष्णोर्मनसा. पूतेस्य” इत्येतत्पाठकाले पवित्रवाच्यत्वेऽपि तत्र विशेष्यपदामावादनन्वयेऽन्वयार्थं पूर्वमन्त्रस्य पवित्रे इति पदमनुपज्यते । तस्य च दलपरतैवोक्ता । नद्येकं पदं तत्र दलमात्रपरमत्र दलद्वयपरं भवितुमर्हति । तदास्वनुपङ्गः । अनुपङ्गे तत्पदस्यैव पदान्तरसमभिव्याहारतात्पर्यम् । आहतौ तु तादृशपदान्तरकल्पनम् । तथा च पवित्रे कुरुते इत्यनेन दलद्वयविषयककृतिर्विहिता । तत्र किंक्रियानुकूला कृतिरित्यत्राऽऽह-छिनचीति । इति सर्वं समञ्जसम् ।
इति श्रीमहामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य
विरचिताऽधिकरणकौमुदी समाप्ता ॥

अस्मिन् ग्रन्थे ऽनिर्दिष्टानि कानि चित् पञ्चदशोपयुक्ताधिकरणानि प्रदर्शयन्ते ।

१ अथ वाजपेयाधिकरणम् ।

इदं श्रूयते “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इति । वाजोऽन्नं तस्य पेयं द्रवीभूतो रसो यवागूरिति यावत्(१) । अत्रोक्तव्युत्पत्त्या वाजपेयशब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वेन “दध्ना जुहोति” इतिवद् यजतिना ज्योतिष्टोमं मङ्कतमनूय वाजपेयद्रव्यविधानाद्गुणविधिरिति चैत्फलपदानर्थक्यापातः । अथ फलोद्देशेनापूर्वकर्म विधेयं, तद्गुद्देशेन च द्रव्यरूपगुणविधिस्ताहं वाक्यं भिद्येत । तत्परिनिहीर्यैकस्यार्थकत्वे “सोमेन यजेत” इतिवद् मत्पर्यलक्षणाप्रसङ्गः ‘वाजपेयद्रव्यवता पागेन स्वाराज्यं यावयेत्’ इति ।

(१) अधिकरणमालादिषु ‘वाजो ऽन्नं तस्य पेयं सुराद्रव्यमिति यावत्’ इति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । मूलोक्ता तु तन्त्रवार्तिके-

“वाजपेयं यवागूः स्यादौषधद्रव्यता ततः” इत्यनेन स्पष्टीकृतेति सुधिमिराकलनीयम् ।

इति चेन्न । तन्त्रेणाख्यातस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत्सम्बन्धस्वी-
कारेण विनैव मत्वर्थलक्षणाभ्युपगमविधिमिद्वेः । आह च—

करणेषूपदिष्टेषु या ऽर्थात्साध्यत्वकल्पना ॥

तस्यां गुणविधानेन नास्ति मत्वर्थलक्षणा ॥ १ ॥

तथाहि—यजेतत्याख्यातस्य तावद् द्वौ भागौ । एकः प्रकृतिरपरश्च
प्रत्ययः । तत्र प्रत्ययांशेन तावद् भावनोप्यते । प्रकृत्यंशेन च यागः ।
प्रकृतेश्च निर्विभक्तिकतया प्रत्ययार्थेन साकं सम्बन्धविशेषानव-
धोधात्समभिव्याहारात्सम्बन्धमामान्यं प्रतीयते । तदुक्तम्—

सम्बन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या घात्वर्थभावयोः ॥

तदेकांशनिवेशे तु व्यापारो ऽस्या न विद्यते ॥ २ ॥ इति ।

निर्विशेषं न सामान्यमिति विशेषाक्षेपोन्मुखं तद्विशेषाद्
द्रव्यफलापेक्षितं साध्यसाधनरूपं सम्बन्धद्वयमाक्षिपेत् । तथा च
द्रव्येण सम्बन्धात् कर्मकारकत्वं 'वाजपेयद्रव्येण यागं भाव-
येत्' इति । फले सम्बन्धे च करणकारकत्वमपि 'यागेन स्वारा-
ज्यं भावयेत्' इति । ॥ खलु काचिदत्र कर्मत्वस्य करणत्वस्य
वा प्रतिपादिका साक्षादसाधारणी विभक्तिः श्रूयते, येन उभ-
यसम्बन्धासम्भवः स्यात् । तस्माद् गुणकर्मोभयविधिरित्यत्र सि-
द्धान्तसूत्रे—“तुल्यत्वात् क्रिययोर्न” (अ० १. पा० ४. अधि० ६.
सू० ७) “ऐक्यशब्दे परार्थवत्” (अ० १. पा० ४. अधि० ६. सू० ८)
इति । अयमर्थः—क्रिययोः—दर्शपूर्णमासवाजपेययोः, तुल्यत्वात्—
समानत्वात्, न—गुणविधिर्नोति । तथा—सकृदुच्चरिते घात्वर्थे कर्म-
त्वकरणत्वयोर्युगपत्सम्बन्धत्वसापेक्षया परो यवागूरूपो यो ऽर्थ-
स्तद्विधानवत् तद्विधानाश्रयः तदर्थमनुवादवदिति यावत् ।

अयमभावः—यवागूरूपगुणविधाने ओषधिद्रव्यत्वेन वा-
जपेयस्य दर्शपूर्णमामविकृतित्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः “सप्त-

दशोपसत्को वाजपेयः” इति सौमिकधर्मश्रुतिविरोधात् ।

किञ्च यागस्य तन्त्रेण सम्बन्धाद्वाङ्मोहो विरुद्धत्रिकद्रव्याप-
त्तिः । विरुद्धत्रिकं च—

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं त्रिकं यजेतः ।

उद्देश्यान्तुक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ ३ ॥

इति माधवाचार्येणोक्तम् ।

तत्रोद्देश्यत्वमिच्छाविषयत्वम् । उपादेयत्वञ्च अनुष्ठीयमान-
त्वम् । ततश्चैतौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । विधेयत्वं नाम
विधिविषयत्वम् । विधिश्च अज्ञातबोधनम् । ज्ञातस्य कथनस्त्व-
नुवाद इति । विधेयत्वानुवाद्यत्वधर्मौ च शब्दोपाधिकौ । मुख्यत्वं
तावत् प्रधानत्वम् । गुणत्वञ्च अप्रधानत्वम् । न चैतस्य त्रि-
कद्रव्यस्यैकत्रावस्थानं सम्भवति, मिथो विरोधात् ।

यागफलयोस्तावत्स्वभावपर्यालोचनायां फलमुद्दिश्य याग-
स्योपादेयत्वाद्, फलानुवादेन तत्तावन्तया यागस्य विधानाद्,
फलेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाच्च, यागस्योपादेयत्वादित्रिकं, फलस्य
च उद्देश्यत्वादित्रिकं पर्यवस्यति ।

तथा यागवाजपेयद्रव्ययोः स्वभावपर्यालोचने यागमुद्दिश्य
द्रव्यस्योपादेयत्वाद्, यागानुवादेन तस्य विधानाद्, तदधीनेच्छा-
विषयत्वाच्च यागस्योद्देश्यत्वादि, द्रव्यस्य उपादेयत्वादि, त्रिकं
पर्यवस्यति । न च द्रव्यं प्रति यागोऽहं उपादातुम् । तस्य तत्त-
स्कारकत्वमसङ्गात्, तृतीयाश्रुतिवाधाच्च । नापि संस्कृत-
स्य यवागृद्रव्यस्यान्यत्रोपयोगो ऽस्ति येनैवमाश्रीयेत । त-
स्माद्वाजपेयपदस्याग्निहोत्रशब्दवधामसामानाधिकरण्येन च कर्म-
नाप्येतेति स्वतन्त्रकर्ममात्रविधिरिति ।

२ अथारुणाधिकरणम् ।

उपोतिष्टोमे श्रूयते “अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं
क्रीणाति” इति । तत्रारुणाशब्दो गुणिविषयतया प्रयु-
क्तमानोऽपि अरुणं गुणवाचकः । “नागृहीतविशेषणा
विशेषवृद्धिः” इति न्यायादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव
व्युत्पत्तेश्च । तस्य च तृतीयाश्रया क्रयसाधनत्वं प्रती-
यते । तच्चानुपपन्नम् । अमूर्तस्य तस्य वासोहिरण्या-
दिवत्क्रयसाधनत्वासम्भवात् । उक्तं च-

अमूर्तत्वाद् गुणो नैव क्रिया साधयितुं क्षमः ॥

तस्मात्क्रीणातिना नास्य सम्भवसेकवाच्यता ॥ १ ॥ इति ।

अतश्च तृतीयाश्रयेरविनियोजकतया तया उपोतिष्टोमप्रकरणगतग्र-
हचमसादीन् करणतयोपदिष्टाननृयारूप्यरूपो गुणो विधीयते ।

यदि च विभक्तेः निष्कृष्य कारकशक्त्यभिधायकत्वेन
क्रियाविशेषकत्वात्कथं कृदन्तकरणादिशब्दवचनानीयया द्रव्याभि-
धानमिति उच्यते, तर्हि गुणवाचकमातिपदिकस्वोपादानलक्षणया
द्रव्यवाचित्वेन तृतीयया तद्वतकरणत्वाभिधानेन मासायासाधिवेकेन
विधिशक्तेर्युगे उपसंक्रमात् प्रकरणगतविशेष्यभूतद्रव्यानुवादेन
विशेषणभूतो गुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन विधीयते । तथा च अरुण-
येति भिक्षं वाक्यं, पिङ्गाक्ष्येति च । तत्राऽऽद्यस्य येन द्रव्येण
किञ्चित् क्रियते तेनाऽरुणगुणकेन इत्यर्थः । नचैवं पिङ्गाक्ष्ये-
कहायन्योरपि उपोतिष्टोमगतसकलसाधनद्रव्यगामित्वं शङ्कनी-
यम् । तयोर्द्रव्यवाचित्वेन द्रव्यान्तरगामित्वासम्भवात् ।

नच पिङ्गे असिणी यस्या इति षष्ठ्यर्थे समासविधा-
नात्सम्बन्धवाचित्वं शङ्क्यम् । लाघवानुरोधेन सर्वैरपि पौगण्डैः

शब्दैर्द्रव्याभिधानात् ॥

तथाहि—तेषां सम्बन्धवाचित्वे सम्बन्धमात्रमभिधेयं कल्प्यते, सम्बन्धविशेषो वा ? । नाद्यः, तेषां सर्वेषां सम्बन्धमात्रवाचित्व-
यैकार्थकत्वापातात् । अथ सम्बन्धविशेषः । ततस्तज्ज्ञानस्य
सम्बन्धधीनत्वादनुक्तसम्बन्धिनश्च तद्व्यवच्छेदासामर्थ्यमिति,
तस्य बोधयनिष्ठत्वादुभौ सम्बन्धिनोभाववश्यमभिधातव्यौ । तत्रै-
कस्य दृष्टिघटकत्वेनाभिधानाद् द्वितीयनिरूपिता दृष्टौ शक्तिः
कल्प्यते इत्यवश्यमभ्युपेतव्यमिति । ततश्च सम्बन्धिनमभिधाय
सम्बन्धाभिधानेऽतिगौरवमिति । एवं च पिङ्गाक्ष्येकहापनीशब्दयो-
रपि पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, एकं हापनं यस्या इति यौगिकत्वेन
सिद्धं द्रव्यवाचित्वम् । उक्तं च—

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि सम्बन्धवाचित्वं सम्भवत्यातिगौरवात् ॥ २ ॥

सम्बन्धिनैव सम्बन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते ।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिः कः श्रुतेः परिकल्पयेत् ॥ ३ ॥

एवं च तावत्भेदेन प्रकरणात् व्योमिष्टोपगमकरणभूतस-
कलद्रव्यगामी आरूप्यगुणः ।

यत्तु तमानवगतश्रुतिगिङ्गाक्षीद्रव्यानुत्पादेनाऽऽरूप्यगुणो वि-
धीयताम् । नात्रयमेदञ्च नेति । तन्न, “एकशब्दे परार्थ-
वत्” इतिन्यायेन पिङ्गाक्ष्यः कलहणौ अस्ति वैकल्पिकसङ्गादिनि-
पूर्वपक्षे सिद्धान्तमूत्रम्—“अर्थकत्वं द्रव्यगुणयोरैककर्म्या-
स्त्रियमः स्यात्” इति (अ० ३-पा० १-आधे० ३-सू० १२)
अपमर्षः—द्रव्यगुणयोरैकक्रियान्वयित्वरूपायैकत्वे सम्भवति त-
योः परिच्छेदपरिच्छेदकभावनिवर्तनः । ऐककर्म्याद् एकार्थप्रति-

पादकत्वरूपैकवाक्यत्वात् । अयम्भावः—उदाहृतवाक्येन भावार्थाधिकरणन्यायेन (अ० २-पा० १ अधि० १. सू० १ द्वितीयवर्णकम्) क्रयो विधीयते । तस्मिंश्च तृतीयाश्रुत्या पिङ्गाक्षपादेर्यथा करणत्वं, तथा आरुण्यगुणस्यापि । तच्च स्वसाध्यक्रियापेक्षितया पिङ्गाक्ष्यादिद्रव्यमनपेक्ष्यैव वाक्येन साक्षात्क्रियान्वयऽन्वेति । खलेकपोतन्यायेन सर्वकारकाणां साक्षात्क्रियान्वयनिपमात् । उक्तं च—

कारकं लुच्यते कुर्वन्नाक्रियां तत्करोति च ॥

तस्मान्न द्रव्यसम्बन्धः कारकस्यास्ति कस्यचित् ॥४॥ इति ।

यदि तस्यामूर्तत्वात्साक्षात्क्रियासाधनत्वं न सम्भवति इति विभाव्यते, तर्हि क्रयसाधनद्रव्यपरिच्छेदमुखेनान्वीयताम् । तदुक्तम्—

तृतीयया गुणस्यैव करणत्वं क्रयं मति ॥

विस्पष्टं गम्यते तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यते ॥ ५ ॥

किञ्च—

द्रव्येण साधनीयेयमिति ज्ञाता यदा क्रिया ।

कीदृशेनेतपेक्षा ऽस्य गुणे ऽप्युत्पद्यते तदा ॥ ६ ॥

द्रव्यमप्यपरिच्छिन्नं 'न क्रियां साधयितुमलमिति परिच्छेदकमपेक्षते । गुणश्च क्रियासाधनत्वेनोच्यमानः तां च स्वतः साधयितुमक्षमः तदर्थं परिच्छेद्यं द्रव्यमपेक्षते इति द्रव्यगुणयोः परस्परमपेक्षितत्वात्सुनिरूपितः पार्थिकः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयः । युक्तं च गुणस्य तत्परिच्छेदकत्वात्क्रियासाधनत्वाभिधानम् । एवञ्च साधनत्वेन गुणं विदधती श्रुतः यथैतेन शक्यते क्रियां साधयितुं तथा कुर्यादित्याह । स च द्रव्यपरिच्छेदेनैव शक्नोति साधयितुं, नान्यथा ।

तथा च अरुणपरिच्छिन्नेन पिङ्गाक्षीद्रव्येण क्रयं कुर्यादित्यर्थस्य
पर्यवसानेन वाक्यभेदाभावेन च न चमसादिषु गुणो निविशते ।

किञ्च प्रकरणेन चमसादिषु गुणनिवेशं वदता वक्तव्यमिदं
केन तत्र गुणो विधीयते । नच श्रूयमाणविधिना तत्सम्भव-
ति । क्रीणातिना त्वया सम्बन्धस्य नेष्यमाणत्वात् ।
नाप्यरुणपदस्य विधिशक्तिरस्ति । प्रयोगवचनं त्वत्क्रियात्म-
कं दूरादुपेक्षते । यम तु क्रीणातिना सम्बन्धस्येष्टत्वात्सुलभं
विधानम् । न चैवं वासोहिरण्यादिषु क्रयसाधनत्वात्तन्निवेशः
स्यादिति वाच्यम् । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । नहि स्ववाक्यगतं
पिङ्गाक्षीद्रव्यमुपेक्ष्य वाक्यान्तरोपाख्यवस्त्राद्यवज्ज्येदो युक्तः ।
वस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुं पिङ्गाक्षीमेव भजते इति ।

३ अथ वैश्वानरेष्ट्यधिकरणम्—

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्
पुत्रे जाते, यद्ग्राहकपालो भवति गायत्र्येवैनं ब्रह्मवर्चसेन पु-
नाति, यन्नवकपालस्त्रिष्टुतैवास्मिन्स्तेजो दधाति, यदशकपालो वि-
राजैवास्मिन्नार्घं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्नि-
न्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्स्यैवास्मिन् पशून् दधाति,
यास्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रि-
यावी पशुमान् भवति” इति । तत्राष्टकपालादिशब्दाः प्रकृत-
वैश्वानरयागस्य नामधेयपरा गुणविधिपरा अर्थवादपरा वा ? ।
तत्राष्टकपालादिशब्दबोधिताष्टत्वादिसंख्यानां द्वादशस्त्वन्तर्भावे-
न मास्रत्वात्तत्प्रत्ययन्यायेन “वैश्वदेवेन यजेत” इतिवद् “अ-
ग्निहोत्रं जुहोति” इतिवद्वा तेषां यागनामधेयत्वं युक्तम् ।

तत्र हि “वैश्वदेवीमामिहाम्” इत्यनेन यागे विश्वदेवसम्बन्धस्य

मासतया “वैश्वदेवेन यजेत” इत्यत्र वैश्वदेवशब्देन विश्वदेवदे-
वताविधानासम्भवाच्चस्य नामधेयविधिष्वत्वम् । “अग्निहोत्रं जुहोति”
इत्यत्रापि “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा” इति मन्त्रवर्णेनाग्नेः
मासत्वेन तद्विधानासम्भवादग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् ।

अथ नात्र द्वादशकपालादिशब्दाः संख्यापराः, किन्तु द्वा-
दशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इति योगेन द्रव्यपराः । एवञ्च
द्रव्ये द्रव्यान्तरानन्तर्भाव इत्यभासत्वम् । द्वादशकपाल एवाष्टसु
संस्कृत इति तु वक्तुमशक्यम् । अन्यथा ऽष्टानामन्यैश्चतुर्भिः
कपालैः साकाङ्क्षतया सामर्थाभावात्तत्पर्याधिकारे “संस्कृतं
भक्ताः” (अ० ४ पा० २ सू० १६) इति पाणिनिगृह्यविधी-
यमानगदितानुत्पत्तिमसङ्गः । एवं च न नामत्वम् । अपासत्वादेव
च नार्थवादत्वम् । न ह्यविहितस्याष्टकपालस्य स्तुतिः सम्भवे-
ति । तदुक्तम्—

“सामानाधिकरण्ये हि नामधेयं प्रगीयते” । इति ।

“पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे नामधेयार्थवादते” ॥ इति च ।

तस्मात्प्रकृतवैश्वानरयोगे ऽष्टकपालपुरोडाशरूपगुणविधिरिति ।

न चैवमुत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालापरदत्तात् तत्रान्यद्रव्यानिवे-
द्यासम्भवाद्यर्थपर्यमिति वाच्यम् । उपक्रमोपमंशरवशात्तर्ब चे-
दमेकं वाक्यमिति पर्यालोचनेन बैकल्पिकाष्टकपालादिद्रव्य-
विशिष्टवैश्वानरोष्टिविधानात्सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वसाम्येन पक्षे चा-
रितार्थात् । तस्माद् गुणविधिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तगृह्यम्—
अविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपत्तेरन् (अ० १-पा०
४-अधि० ११ सू० २०) इति । अपपर्यः—विधानार्थं—कपा-
लगद्वादशमंखयापामष्टत्वादिमंरूपाया अविभागात्—नियमात्,

तस्या अवयवरूपत्वादिति यावत् । द्वादशकपालस्तुसर्पत्वेनाष्टा-
कपालादिशब्दा उपपद्येरन् । अवयवस्तुतिद्वारा अवयविस्तु-
तिस्तिर्यः । तथा हि—

अष्टाष्टाविधानत्वाद्यर्थेयं तत्प्ररोचना ।

तस्मादवयवद्वारं द्वादशत्वं प्ररोच्यते ॥

अयम्भाष्यः—सर्वत्र तावद्वरस्य स्तुतिर्दृश्यते । वरं चात्र द्वादश-
कपालसंस्कृतपुरोडाशद्रव्यं विधेयत्वात् । तस्मात्तस्य यथा स्तुतिर्भ-
वितुमर्हति तथा कर्तव्या । अष्टाकपालादिशब्दाश्च तत्प्रतीत्यजन-
का अपि तदेकदेशं प्रत्यापयितुमर्हन्तीति तदेकदेशप्रत्यापनद्वारा
एकरेशिनो द्वादशकपालस्य तैः शब्दैः स्तुतिः प्रतीयते । तथा
च श्रुतेरयमर्थः—ईदृशोऽयं द्वादशकपालः पुरोडाशो महाभागा,
यस्मिन् क्रियमाणे अष्टाकपालादयोऽपि सम्भाविता भवन्ति, ते
च प्रत्यवर्षसादिसिद्धिभिः प्रशस्ताः, तस्मात्प्रशस्तोऽयमिति ।
यागविधायकवाक्येन द्वादशकपालस्य विहिततया न स्तुत्य-
स्यात्तात्त्वं, येनाष्टादिशब्दानां स्तावकत्वं नोपपद्येत ।

किञ्च तस्य “जगत्सैवास्मिन्” इति पृथक्स्तुतिसत्त्वेष्व-
धिकमाशस्त्रयोधनार्थमाधिकस्तुत्यपेक्षया नानर्थक्यम् ।

विधिपक्षे तु वैश्वानरस्य द्वादशकपालावरुद्धत्वात् पश्चा-
च्छ्रूयमाणेष्टाकपालादीनां वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

ननुक्तं सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वेन समानबलवत्त्वाद्भोदिवयव-
द्विकल्पेन चारितार्थ्यमिति । तत्रोक्तम्—

उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते ।

सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते ॥

वैकल्पिका अष्टाकपालादिगुणा वैश्वानरे विधीयन्ते इति वि-

भाष्यते चेन्नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभेदमसङ्गः । उपक्रमोप-
संहारदर्शनेन च वाक्यैकत्वं प्रतीयते । तस्मान्नाष्टाकपालादीनां स-
मानवलवत्त्वमिति ।

ननु मास्तत्पत्तिशिष्टत्वं परमष्टाकपालादिगुणविधिगत-
द्वादशकपालाद्यन्यथाऽनुपपत्त्या वैश्वानरवाक्यगतद्वादशकपालस्य
सामान्यतो द्रव्योपलक्षकत्वविवक्षणात्मर्वेदामेवैभिर्बिधानादुत्पन्न-
शिष्टत्वात्तुल्यफलत्वमिति । उच्यते, अष्टाकपालादीनां स्तावकत्वे-
नोपपत्तौ विधिवाक्यगतवैश्वानरसमानाधिकरणद्वादशकपालशब्द-
स्योपलक्षणत्वविवक्षाया निष्प्रमाणत्वात् ।

किञ्च निर्वपतिनाऽत्र यागो विधीयते । स च द्विती-
यान्तेन द्वादशकपालेनैव सम्बध्यते, न तु प्रथमान्ताष्टाकपा-
लादिभिः, निराकाङ्क्षत्वात् । आख्यातार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूप-
ितप्रकारतासम्बन्धेन शब्दबोधे मातिपदिकाद्विहितकारकवि-
भक्तिजन्योपस्थितेः कारणत्वादाख्यातस्य कारकविभक्त्यन्तेन
साकाङ्क्षत्वात् । नचाष्टाकपालादिवाक्यैः स्वतन्त्रं कर्म
विधीयते । द्रव्यदेवतारूपयागस्वरूपानुपलब्धेः ।

ननु वैश्वानरपदस्य अनुपङ्गाधिकरणन्यायेन (अ० २-
पा० १ सू० १६) सम्बन्धे देवतालाभेन यागस्वरूपातिद्विरिति
चेन्न । भिन्नविभक्तिकत्वेन द्वितीयान्तवैश्वानरपदस्य प्रथमान्ता-
ष्टाकपालादिशब्दैरनुपङ्गासम्भवात् । तदुक्तम्—

वैश्वानरपदं नापि यागायात्रानुपज्यते ।

विभक्त्यन्तरयोगित्वात्, न चर्तेऽस्मादनर्थकम् ॥ इति ।

न च विभक्तिविपरिणामेन तत्सम्भव इति भाष्यम् ।
अष्टाकपालादिश्रुतेः स्तावकत्वेनोपपत्त्याऽनुपङ्गाविभक्तिविपरि-
णामयोरुक्तत्वात् ।

नापि ब्रह्मवर्चसादिफलाय गुणविधिः । वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारेण नामधेयविधित्वयोरभावेन 'पुत्रे
जाते' इत्यत्रोपक्रान्तस्य द्वादशकपालस्य 'यस्मिन् जाते' इत्य-
नेनोपसंहारादेकवाक्यत्वपर्यालोचनया स्तुत्या विना च तदसम्भ-
वात्सत्वावक्तव्यमेव युक्तम् । तथा च अष्टाकपालादिभिरंशैरंशिनो
द्वादशकपालस्य स्तुतिरिति ॥

४ अथासञ्ज्ञातविरोचिन्यायः ।

"प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स तपो ऽतप्यत ।
तस्मात्तेपानाद* प्रयो देवा असृज्यन्त 'अग्निर्वायुरादिसः' । ते
तपो ऽतप्यन्त । तेभ्यस्तेपानेभ्य*सूयो वेदा ऽसृज्यन्त । अग्नेर्ऋ-
ग्वेदो, वायोर्धनुर्वेद, आदित्यात्सामवेदः" इत्युपक्रम्य ज्योतिष्टोमे
श्रूयते "तस्माद्बृहच्चैर्ऋचोर्वायु यजुषा उच्चैः साम्ना" इति ।
अत्रोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वानुरोधाय तयोरेकार्थविषयत्वा-
वशंप्रकृतया उच्चैस्त्वादिविधिवाक्यगतश्रुगादिशब्दा-पत्रार्थवशेन
पादव्यवस्थेत्यादिलक्षणार्थकाः पूर्वश्रुतमन्त्र-ब्राह्मणसमुदायपर-
वेदशब्दसामानाधिकरण्याय लक्षणया तदर्थपरत्वेन व्याख्येयाः ?
उतोपक्रमगतवेदशब्द एवोपसंहारस्यश्रुगादिशब्दसामानार्थत्वाय
लक्षणया व्याख्येय इति ? । तत्रोक्तम्—

गुणत्वादनुवादत्वादर्थवादस्य लक्षणा ॥

मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वतः ॥

विधुद्देशो जघन्योऽपि स्वार्थहानि न गच्छति ॥ इति ।

उच्चैस्त्वादिवर्गविधाने हि श्रुगादेरुद्देश्यतया विधिवाक्य-
गतत्वेन भावस्यादप्राप्तविषयत्वेन प्राधान्याच्च तदपेक्षयोपक्र-

मगनवेदशब्दस्यार्थवादगतत्वेन तस्य च विधिसापेक्षमप्यपत्तेन दौर्बल्यात्, मगणान्तरसिद्धस्यैवानुकीर्तनमर्थवाद इत्यनुवादत्वाद् गुणभूतत्वेन “गुणे त्वन्यायकल्पना” इति न्यायेनोपक्रमगतो वेदशब्द एव लक्षणया तदेकदेशमन्त्रपर इति ।

किञ्च ऋगादिशब्दानां वेदपरत्वे तैस्तदेकदेशब्राह्मणाभिधानं स्यात् । नच कदाचिदापि साम्बदायिका ब्राह्मणे ऋक्शब्दं प्रयुञ्जते । दृष्टमयोगानुसारिणी च सर्वत्र वृत्तिकल्पना युक्ता । वेदशब्दस्तु ‘ग्राम आयात’ इतिवदेकदेशं बोधयितुमीष्टे । ऋच ब्राह्मणमात्रं वा ऽधीयानस्य सर्वैरपि वेदाध्यायी इत्युच्यमानत्वात् ।

किञ्च एकत्र वेदे पठ्यमाना वेदान्तरेऽप्युपलभ्यन्ते काश्चिद्वचस्तथा यजूंषि सामानि च । वेदपरत्वे तेपूचैस्त्वादिधर्मस्यानुष्ठाने संशय-उभयवेदगतत्वेन किञ्चित्तस्यानुष्ठानमिति । वेदद्वयव्यपदेशस्य तुल्यतया समानबलवत्त्वविभावेन त्वष्टदोषग्रस्तविकल्पापत्तिः । तेषां ऋगादिपरत्वे तु नोक्तापत्ती । न ह्येकस्मिन् वर्णममुदापे ऋक्त्वं यजुष्ट्वं चेत्युभयं समवेतम् । ज्योतिष्टोमकरणं चैवमनुयुज्यते । अन्यथा वेदस्य समस्तोष्टिपञ्चेकाहादीनसत्रविषयत्वाद्यावद्देदानुसारी धर्मः प्रकरणमुल्लङ्घ्य सार्वत्रिकः स्यात् । तथाचोपक्रमगतवेदशब्दस्य तदवयवे लक्षणया ऋगादिपरत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् “वेदो वा प्रायदर्शनात् । (अ० ३ पा० ३ अधि० १ सू० २) इति । अयमर्थः-वेदः-उक्तविध्युद्देशः मन्त्रब्राह्मणसमुदायरूपवेदधर्मः । ऋग्वेदेन विहितं कर्म उच्यैः कर्तव्यम्, यजुर्वेदेनोपांशु, सामवेदेनोच्चैरिति यावत् । मायेवावयोपक्रमे दर्शनात्-वेदशब्ददर्शनात् । अयम्भावः-उपक्रमे मन्त्रब्राह्मणसमुदायपरवेदपदश्रुत्या तज्जनितमंस्कारव्याप्तमनस्कतया पश्चाच्छ्रूयमाणऋगादिशब्दानामेव लक्षणा करणीया ।

यत्तु विध्युद्देशवलीपस्त्वान्न तत्र लक्षणोति । तत्रोक्तम्—

विध्यर्थवादसम्बद्धमन्यदेव बलावलम् ।

मुख्यपश्चात्तत्वेन ज्ञानानामन्यदेव तत् ॥ इति ।

ते एवार्थवादा विध्युद्देशैः प्रवाच्यन्ते ये पश्चाच्छ्रूयन्ते ।
पेतु पूर्व, न ते पश्चाच्छ्रूयमाणस्य विधेरप्यनुरोधाय स्वार्था-
तिक्रमं सहन्ते, कुतो विध्युद्देशस्य । सर्वेषामपि शब्दानां स्वार्था-
तिक्रमे विरोधः कारणम् । स च विरोधिज्ञाने सत्येवोपपद्यते । न
चात्र “त्रयो वेदा ह्यसृजन्त अग्नेर्ऋग्वेद” इत्यादिवाक्यश्रवणकाले
जातिवाचकऋगादिपदानां श्रुतिः । यद्वशेन वेदशब्दस्तदवय-
वे लक्षणां भजेत । अवधारिते च तदा वेदपदार्थे उपसंहारगतऋ-
गादिशब्दाः संज्ञातप्रतिपक्षज्ञानत्वात्स्वार्थपराः सन्तस्तदेकवाक्य-
तामप्रतिपद्यमाना बलाल्लक्षणां भजन्ते ।

किञ्च विध्यर्थवादयोः समानविषयत्वनियमात् याव-
देवार्थवादे वेदाः सङ्कीर्तितास्तावदेव किमप्येषां वि-
धास्यते इत्येतदवधृतम् । ततश्च किमेषां विधेयमित्ये-
तन्मात्रमपेक्षते, न तु कस्य किमिति । तथा चोत्तरस्माद्वाक्याद-
पेक्षितमात्रं गृह्यते । विधेयं चापेक्षितम्, न विधिविषय इति उच्ये-
त्त्वादिमात्रं सम्बध्यते, नतु ऋगादयः । ततश्चापेक्षितत्वादेपाम-
र्थवादगतवेदशब्दे च विध्युद्देशत्वेनावधारिते यस्मादेवमेते वे-
दा जातास्तस्मादेपामुच्येत्त्वादि कर्तव्यमिति वक्तव्ये तमेवार्थं
सिद्धमङ्गीकृत्य ऋगादिशब्दा उच्यन्ते । अन्यथा ह्यसम्बद्धमेव
स्यादिति तेषामेवानुवादत्वं ।

यत्तुक्तं न हि कदाचिदपि ब्राह्मणे ऋग्वेदमयोग इति ।
तत्र, वेदे एव—

“ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अन्हः ।
सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” ॥

इति मन्त्रे प्रथमचरणे ऋक्शब्दस्य मन्त्रब्राह्मणसमुदाये
प्रयोगदर्शनात् । नहि तत्र स मन्त्रमात्राभिधानाभिप्रायेण प्रयुक्त
इति भ्रमितव्यम् । चतुर्थचरणे वेदैरिति बहुवचनानुपपत्तेः ।

यश्च संशय उच्येत्त्वानुष्ठाने उक्तः सोऽपि न । नहि पाठ-
मात्रेण तद्वतधर्मानुष्ठानप्रसक्तिः । किन्तु केषां यत्र विधानं ते-
षां तद्वतधर्मो भवति । यदि केषां चिदुभयत्रापि विधानं तर्हि
“भूयस्त्वेनोभयश्रुति” (अ० ३-पा० ३ अधि० ३ सू० १०)
इति न्यायेन निर्णयः । यत्र तु भूयस्त्वमपि नास्ति तत्रेष्ट
एव विकल्प इति ।

शिवं भूयात् ।

